कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

श्री

श्रीगणेशायनमः॥श्रीसरस्वत्यैनमः॥श्रीरामायनमः
प्रयोगमिच्छताज्ञातुंज्ञेयंकारकमादितः॥संज्ञा[illegible]:
षड्विधाभेदाःस्त्रयोविंशतिधापुनः॥तत्रपंचविधः
कर्ताकर्मसप्तविधंभवेत्॥करणंद्विविधंचैवसं
प्रदानंत्रिधामतं॥२॥अपादानंद्विधाचैवतथा
धारश्चतुर्विधः॥करोतिकारकंसर्वतस्यात
विवक्षया॥३॥तत्रकर्तर्यभिहितेप्रथमैवाभि
धीयते॥तृतीयावाथवाषष्ठीस्यात्तानभिहि
तेद्विधा॥४॥तथाकर्मण्यभिहितेविभक्ति
विधिपूर्वका॥अनुक्तेप्रथमाहित्वापंचमीसप्तमीतथा॥५

यो

१

Acc No. ~~239~~ M 865
Title - व्याकरण (प्रयोगकारकादि)
Sub. - व्याकरण
Author -
Date -
Folios. - 54

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-865
Dist Nagpur

Checked 2012

स्तृतियापंचमीचैवषाष्ठीचकरणोत्रिधा॥षष्ठिचतु
र्थितृतियाच्च संप्रदानेतथात्रिधा॥६॥पंचमिस्त्वप
पादानेवर्ततेनतथान्यथा॥सप्तम्येवाधिकरणेका
॥१॥ रकस्यैवसंग्रहः॥समासस्तद्धितास्तद्वृत्तेश्च ॥१॥
त्वारोभिधायकाः॥८॥षट्समासाश्चसंक्षेपा
दृष्टाविंशतिधापुनः॥नित्यानित्यचयोगेनलु
गलुक्चेनचद्विधा॥९॥तत्रापिधोतपुरुषः स
प्तधा॥कर्मधारयः॥सप्तधाचबहुव्रीहिर्द्वि
गुणाभा[illegible]षितोद्विधा॥१०॥द्वंद्वाश्चतुर्विध[illegible]से
[illegible]संवंपादवेन्नविधायका॥१८॥+५
५+ नत्पन्नविसंवं[illegible]

योम्यई भावो द्विधामतः ॥ तेषां पुनः समासानां प्रा
धान्यं स्याच्चतुर्विध्यं ॥ ११ ॥ सामान्यप्रययाभावा
ख्यं त्रिवि[illegible]ध्यस्तद्धितो मतः ॥ पदानांतु समर्थी
नां प्रथमादप्रसूयते ॥ १२ ॥ तिङां च नव पूर्वार्द्धला
दशावपरौ द्विधा ॥ परस्मैपदमाख्यातं तिङां नावा
त्मनेपदं ॥ १३ ॥ परस्मैवात्मने भागे वचनानि त्रिधा
॥ त्रिधा ॥ त्रयस्ते पुरुषा ज्ञेयाः प्रथमो मध्यमोत्तमा
एकद्विबहुसंज्ञानि पदान्येकैकशस्तिङां ॥ परस्मैक
र्तरि ज्ञेयं न भावे नापि कर्मणि ॥ १५ ॥ आत्मनेतु त्रिषु
ज्ञेयं [illegible] वे कर्त्तरि कर्मणि ॥ धातोः कर्मसंज्ञाव प्रथमे क
र्मचतथा ॥ १६ ॥

सक कर्मकाज्ञातो कर्तरिस्मतमात्मन ॥ यत्तुकर्मणि
निर्दिष्टंवर्ततेसकर्मकात् ॥१७॥ नाम्नैव स[illegible]नियो
ग्यः प्रथमःपुरुषो भवेत् ॥ त्वंयुवांयुवमित्येभी त्रि
॥२॥ भिरेनतुमध्यमः ॥१८॥ अहंमावांवयमित्येभि
[illegible]रुत्तमो नान्यथामतः ॥ कृतः त्रिष्वपिवर्तते भा
वेकर्तरिकर्मणि ॥१९॥ अजन्तूलुट्क्रिसे[illegible]भमो ॥२॥
भावेयोजकारोम एवच ॥ सकर्मा कर्मवाच्यातोः
तो सविकर्म[illegible] भावयो ॥२०॥ कृत्याश्चैव खल
र्थाश्चतयोरेवानुवर्तिता ॥ त्रिषुगायपर्वक्ता
दिभ्यः तथा[illegible]चैवाविकर्मणि ॥२१॥ रामाय॰

अकर्मकास्समुसेनोवर्त्ततेकर्तृभावयोः॥ इ
ष्मुच गोवतु विचुविपुकारचूशाकतक्ष्णुपिन्न
चूः॥२२॥ उकारा ऐवुकू यपष्ठ ष्टृकादयः क
र्त्तरिस्मृताः॥ भावेचोत्तरकर्माच्यपुतुमुत्ताः
पर्वकाच्छजा॥ कर्मणिप्रथमातेषां द्वितीयातु
विशेषतः॥२३॥ वर्त्तमानेतु निर्दिष्टे वर्त्ततेच
शत्रुसानचो॥ द्रव्यसत्वापरत्वाभ्यांसमासोमनु
सिध्यति॥२४॥ ग्रंथेनाहभयाज्ञातोः श्लोका
नांपंचविंशति॥ परार्थंभावनीनवोढुंप्रभवेयंभ
वेभवे॥२५॥ इतिश्रीवररुचिविरचितेकारकचक्रंस
माप्तः॥ ॥

अथप्रयोगमिच्छंतेति ॥ योयथाविहितंशुद्धं
प्रयोगंज्ञातुमिच्छति । तेनआदितःकारकंज्ञेयमिति ॥
तत्रकारकसंज्ञायांषड्विधंकर्त्तृकर्मकरणसं
॥३॥ प्रदानापादानाधिकरणानीति ॥ तद्भेदाःपुनः
त्रयोविंशतिधाभवंति ॥ तत्रपंचविधेतितत्रत ॥३॥
स्मिन्नत्रयोविंशतिधेतिकथं ॥ पंचविधःकर्त्ता ॥
सप्तविधंकर्मैव ॥ द्विविधंकरणं ॥ त्रिविधंसंप्रदा
नं ॥ आपादानंद्विधेति ॥ द्विविधंआपादानं ॥
चतुर्विधंआधिकरणंचेति ॥ तत्रपंचविधःक

कर्मस्थया
क्रिययातुल्य
क्रियः कर्ता
कर्मवत् ॥
[illegible]वत् ८
भावे ॥ भि
पते कोष्ठे
न ॥१॥

क्रियायां स्वातंत्रेण विव
क्षितोर्थः कर्तास्यात् ॥२

२

५ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कृत्संज्ञ [illegible] वृक्ष्य ॥५
तीयथा ॥ स्वतंत्रः कर्ता ॥ हेतुकर्ता ॥ कर्मकर्ता ॥ अभिहि
तकर्ता ॥ अनभिहितकर्ता ॥ चेति ॥ तत्र स्वतंत्रः कर्तायथा ॥
पुण्यंकरोति श्राद्धः ॥ मैत्रीभजतेसतः ॥ हेतुकर्तायथा ॥
हितंलंभयतिविनीतान्धीराः ॥ कुज्ञायलोकं विनीनं २४
यति ॥ तत्र प्रयोजको हेतुश्चेतिहि कर्ता ॥ कर्मकर्ता यथा ॥ ३५
स्वयमेवलुच्यंते कुज्ञानबुद्धयः ॥ स्वयमेवदह्यंतेदुष्ट
जनदोषाः ॥ स्वयमेवछिद्यते प्राकृतजनस्नेहाः ॥ कर्म
वत्कर्मणातुल्यक्रियेति कर्मवद्भावः ॥ अभिहितक
र्तायथा ॥ साधुभिः आपाद्यते परार्थः ॥ कर्मसप्त ६ ३
विधंकथं ॥ ईप्सितंकर्म ॥ अनीप्सितंकर्म ॥ ईप्सिता
साधनः पदार्थं व्यापादयंति ॥ अनभिहितकर्तायथा ॥२

४

कर्तुःक्रियया
प्तुमिष्टतमंका
रकंकर्मसंज्ञं
स्यात्॥४॥

॥४॥

पं८

नीप्सितंकर्म॥अकथितंकर्म॥कर्त्तृकर्म॥अभिहितं
कर्म॥अनभिहितंकर्म॥चेति॥तत्रईप्सितंकर्मय
था॥दुर्विज्ञानमपिधर्मंज्ञातुंश्रद्धयासुदारधीः॥
कैश्चिदीप्सितत्वमेवकर्मेतिकर्मसंज्ञा॥अनीप्सितक
र्मयथा॥कन्यापामपिधर्मंप्रतिशिक्षितंपितापप्र ॥४॥
बुद्धयः॥रविविसितंभक्षयंतिशुद्रा॥तेपायूतंक्रा
नीप्सितमितिकर्मसंज्ञा॥ईप्सितानीप्सितंकर्मयथा॥
पायसंभक्षयन्नुपरिपतितरजःप्रत्यभ्यव[illegible]
रतिकुमारः॥अनाहतचाद्रजसोनेने[illegible]
ईप्सितलक्षणंकर्तुःक्रिययाप्तुमिष्टतमंकारकंकर्मसंज्ञंस्यात्॥

चि ४

आपादानादिविशेषैरकथितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ ४ ॥

नीप्सितत्वं ॥ अकथितं कर्म यथा ॥ गां दोग्धि पयो गोपालः ॥ यज्ञदत्तं याचते कंबलं ब्राह्मणः ॥ व्रजं अवरुद्धि गां गोपालः ॥ उपाध्यायं पृछति मार्गं सिष्याः ॥ ईप्सितारं भिक्षते सुवर्णं अकिंचनः ॥ वृक्षमवचिनोति फलानी दारकः ॥ शिष्यं ब्रवीति धर्मं गुरुः ॥ पुत्रमनुशास्ति शास्त्रमुपाध्यायः ॥ अकथितं चेत्तेन न कर्म संज्ञा ॥ कर्तृ कर्म यथा ॥ गच्छति शिष्यो ग्रामं ॥ गमयति शिष्यं ग्रामं गुरुः ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्ता स णौ ॥ तेन न कर्म संज्ञा ॥

॥ गतिबुद्धि

काणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्त्ता स णौ कर्म स्यात् ॥ शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वान्

वेदयत ॥ आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिं

॥ आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ २ ॥ शोधर

॥५॥

क्रियासि
द्धौप्रकृष्टो
पकारकंक
रणसंज्ञं
स्यात्॥२

अभिहितंकर्मयथा॥कटःक्रियतेदेवदत्तेन॥अनभि
हितंकर्मयथा॥कटंकरोतिदेवदत्तः॥कतमंद्विवि
धंकरणं॥बाह्यमाभ्यंतरंचेति॥शरीरावयवादन्य
त्बाह्यं॥यथादात्रेणलुनातिव्रीहिन्नरः॥परशु
नाछिनत्तिवृक्षंदेवदत्तः॥आभ्यंतरंयथा॥शरी
रावयवांतंपत्तदाभ्यंतरं॥यथामनसापाटलि
पुत्रंगच्छतिदेवदत्तः॥चक्षुसारूपंगृह्णातिनरः॥
साधकतमंकरणमित्यनेनकरणसंज्ञायां॥क
र्तृकरणयोस्तृतीयेतितृतीया॥कतमंत्रिविधं
हितेकर्तरिकरणेचतृतीयास्यात्॥रामेणबाणेनहतोवालि॥१२॥

अनभि

॥५॥

संप्रदानं ॥ प्रेरक अनुमंत ॥ अनीराकर्त्तेचेति ॥ तत्र
प्रेरकं यथा ॥ ब्राह्मणाय गां ददाति धार्मिकः ॥ अ
हि ब्राह्मणो न रमा साच गां मह्यं देहीति प्रेरयति
स्म ॥ प्रेरकमित्युच्यते ॥ अनुमत यथा ॥ अतिथये
वृषभमुलं ददाति तपोधनः ॥ स चातिथिर्वृषभमुलं [illegible] म
ह्यं देहीति न तावत्प्रेरयति तेन दीयमानमनुमन्यते तस्मा
दनुमं[illegible]त्रि[illegible]च्युते ॥ अनीराकर्तृ यथा ॥ पुरुषोपात्रमा
य पुष्पं ददाति पुरुषः ॥ स पुरुषोत्तमो पुष्पं मह्यं न देहि
ति न निराकरोति ॥ तस्मा अनिराकर्तृत्वमुच्यते ॥ राम

॥दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञः स्यात्॥ चतुर्थी संप्रदाने॥ अनुक्ते [illegible]

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमिति संप्रदानसंज्ञायां च
तुर्थी संप्रदाने इति चतुर्थी॥ कतमद्द्विविधं आपादानं॥
चलं अचलं चेति॥ चलं यथा॥ धावतोऽश्वात्पततीति सार
थिः पतति धावतो हस्तिनोऽङ्कुशधारकः॥ अचलं यथा॥
ग्रामात् आगच्छति देवदत्तः॥ पर्वतात् अवतरति [illegible]र्प
पः॥ ध्रुवमपाये पादानमित्यपादानसंज्ञायां॥
आपादाने पंचमीति पंचमी॥ कतमत् चतुर्विधं अधिकर
णं॥ व्यापकं औपश्लेषिकं वैषयिकं सामीपकं चेति॥ तत्र
व्यापकं यथा॥ तिले तैलं आस्ते॥ औपश्लेषिकं यथा॥ क
टि आस्ते पुरुषः॥ शकटे आस्ते ब्राह्मणः॥ वैषयिकं यथा॥

ह४

॥६॥

अपायो विश्ले
षस्तस्मिन्सा
ध्ये ऽवधिभू
तमपादा
नं॥ आपादा
ने पंचमी॥
ग्रामादाय
ति॥५॥

व२

॥६॥

कर्तृकर्मद्वारातन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणं स्यात्।

मोक्षेरछास्ति

वनेषुशार्दुलानसंति॥सामिपकं यथा॥ नद्यांवसति
घोषः॥आधारोधिकरणमिसधिकरणस[illegible]या
सत्सम्यधिकरणेचेतिसप्तमि॥यदिकरोतितिका
रकमित्यर्थसंज्ञा॥तर्हिकर्तैवकारकसंज्ञोभवति
नेतरे अत्रोच्यते॥तान्यपिकारकाण्येवकुतः॥तत्तद्व्या
पारेपिस्वातन्त्र्यविवक्षायांप्रतिकारकंस्वातन्त्र्यंवि
वक्ष्यतेअतःकर्मकरणसंप्रदानापादानाधि
करणानामपिकारकत्वंसिद्धं॥ तत्रकर्तर्यभि
हितेप्रथममेवविधीयते॥इतिकोपः॥

६ अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीयास्मात् ॥ ६

अत्र कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणेषु म
ध्येऽभिहिते कर्तरि प्रथमैव भवति ॥ यथा पच [illegible] ओदनं
देवदत्तः ॥ तृतियाथवाषष्ठि वास्यात्तानभिहिते
द्विध्येति कोऽर्थः ॥ अनभिहिते कर्तरि द्विविभक्तिर्भ ॥७॥ ब
वतः ॥ तृतियाथवाषष्ठी ॥ तत्र तृतीया यथा ॥ ओद ॥७॥
नः पच्यते देवदत्तेन ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीयेति तृ
तीया ॥ षष्ठी यथा ॥ परलोकहितस्य सेवितमाध
र्मः ॥ कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी ॥ तथा कर्मण्यभि
हिते विभक्तिं चिद्दिप्रत्येकामिति कोऽर्थः ॥ यथाभ
भिहिते कर्तरि प्रथमा तथा कर्मण्यभिहिते प्र थ
रि
भवति
कर्मणि

मेवभवति। यथा ओदनः पच्यते देवदत्तेन।। आहारो
दियते देव■दत्तेन।। अनुक्ते प्रथमा। क्रियापंचमीस
प्तमिं तथेति तस्यायमर्थः।। अनुक्तेवेमीणाप्रथमा
पंचमिं सप्तमिं वर्ज इत्यासैंषाश्च तस्त्रो विभक्तयो
भवंति। ताः शेषाः।। द्वितिया तृतिया चथी२ षष्ठी
चेति।। द्वितिया यथा।। ग्रामं गच्छति पुरुषः।। कर्म
णि द्वितियेति। द्वितिया।। तृतिया यथा।। [illegible] पु
त्रेण संजानिते पीता। पुत्रं संजानित रु सर्पः।।
संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि तृतिया।। चतुर्थी यथा।।
सर्वस्य जानाते कर्मणि तृतीया।। १।। पित्रा पितरं वा संजानिते।। १।।

२ अनुक्ते क
र्मणि द्वती
या स्यात् ३

मिन्ने प्रक्षालस्र सर्पः ॥ ज्ञोविदर्थस्य करणे इति षष्ठी ॥ पृथि चतु-र्थी

व्यामासमजयति पुरुषः ॥ गे[illegible]पी कर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यौ

चेष्टायामनध्वनीति चतुर्थी ॥ षष्ठी यथा ॥ कटस्य कारको

देवदत्तः ॥ कर्तृकर्मणोः कृति षष्ठी ॥ तृतियापंचमी येव

षष्ठी चकरणे त्रिधेति ॥ तृतिया यथा ॥ परशुनं [illegible] छि

छिनत्ति देवदत्तः ॥ कृतपरणयोस्तितियेती तृतिया ॥

पंचमी यथा ॥ स्तोकान्मुक्तः ॥ स्तोकेन मुक्त इत्यर्थः

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्ये

ति पंचमी ॥ षष्ठी यथा ॥ पुरुषमृग[illegible]श्चंद्रमसो वा

त्स्यः ॥ चंद्रमसे दातमस्यर्थः ॥ चतुर्थ्यै बहुलं

छंदसीति संप्रदाने षष्ठी ॥ चतुर्थ्यर्थे ॥ श्रुचि

तायओदनं ददाति देवदत्तः ॥ चतुर्थी संप्रदानेति चतुर्थी ॥

आनाधेरजौ थे स्वकरणे शेष[illegible] ॥ ॥ [illegible]

विवक्षिते षष्ठि

नं२

ती

[illegible]

१८

समोदाणस्तृतीयान्ते न युक्तादुक्तं स्यात्तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ २

तृतीयायथा ॥ दास्या संयच्छते युवा दास्यै मानं ददा
तीत्यर्थः ॥ समस्तृतीया [illegible]
भि[illegible] युक्तात् ॥ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्य
र्थे इति तृतीया ॥ उभयमनेन संभाष्यते ॥ तृतीयाविभक्ति
रात्मनेपदविधानं च ॥ पदप्रयोगस्तृतीयायुक्ताद्दा
णः दाणः श्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे र सात्मनेपदमनुशास्ति ॥
अशिष्टमवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्त
व्यं ॥ असिष्ट व्यवहारो ॥ द्वि ॥ पंचमि स्वल्पपादाने
वर्त्तते न तथान्यथेति ॥ पंचमि यथा ॥ ० पूर्व
तादरस्तरतीति महर्षयः ॥ आपादाने पंचमीति पंचमी ॥
धूर्त व्यवहारा ३

असिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ धर्मे तु भार्यायै संप्रयच्छति ॥

स सम्येवाधिकरणेकारकस्येषसंग्रहामृति॥
सप्तमीयपा॥मामेवसतिंसस्याधिकरणेचे
तिसप्तमि॥ २ कारकस्येषसंग्रहः इति दिङ्मा
त्रप्रदर्शनार्थमात्रोक्तः॥ कारकसंग्रहः विस्ता
रेणैवसादिषुद्रष्टव्य आदति॥ इतिवररुचिकृ
तप्रयोगविधिसंग्रहेप्रथमःपटलः॥ १ ॥
रामसमर्थ॥ अथक्लक्षितोभिहितानभिहिततया
समासः॥ क्रिपंतस्तदभिधायकाः॥ अनभि
धायकावाउच्यते॥ समासः॥ तद्धितास्तिङ्-दू
तेचत्वारोभि[illegible]धायकाः॥ तएवानभिसंब

धोभवंसनभिधायकाइति ॥ अस्यां ॥ अवस्थाया
म..भिधायकाउच्यंते ॥ कर्मणौ बं[illegible]वा अभिसं
बंधे अभिधायकाउच्यंते ॥ षट्समासाश्चँदष्ट
विंशतिधा पुनः नित्यानित्यत्वयोगेन लुगलुकत्वेन
च द्विधेति ॥ षट्समासाश्च संक्षेपादिति ॥ तत्पुरुषः ॥
कर्मधारयः ॥ बहुव्रीहिः ॥ द्विगुः ॥ द्वंद्वः ॥ अव्ययी
भावश्चेति ॥ त एव विस्तारे ००ष्टाविंशतिधा भवंति ॥
पश्चात्तस्य विभागं वक्ष्यामः ॥ नित्यानित्यत्वयोगे
नेति कोऽर्थः ॥ द्विविध समासो भवति ॥ नित्यस
मासो अनित्यसमासश्चेति ॥ नित्यसमासो यथा ॥

त्री २
संक्षेपो ३

कर्मणि उपपदे धातोर्ण् स्यात् ५
प्रकर्षेण वरः प्रवरः ॥ कुंभं करोतीति कुंभकारः ॥ यद्वि
नित्यसमासोयं कथं कुंभं करोतीति वाक्यं क्रियते ॥
नैषदोषः अपरशब्देनाप्यर्थः [illegible] प्रतिपाद्यत इति ॥
यथा स्त्रियमधिकृत्य प्रवर्तते अधिस्त्रि इति ॥ कर्मण्य ॥२१॥
णित्यण् ॥ उपपदमतिङ् इति समासः ॥ अनित्य
समासो यथा ॥ रा[illegible] ज्ञः पुरुषः ॥ राजपुरुषः ॥ रा ॥२०॥
ज्ञः पुरुष इति वा ॥ ब्राह्मणस्य कंबलो वा ॥ ब्राह्म
णकंबलेत्यादि ॥ षष्ठीसमासः ॥ विभाषितत्वा ति ३
दनित्यत्वमुच्यते ॥ लुगलुग्भेदेन च द्विधेति ॥ लुक्
व समासे अलुक्समासश्चेति ॥ लुक्समासो यथा ॥

द्वितियांतं श्रितादिभिः समः स्यूते
कृष्णं श्रितः ॥ कृष्णश्रितः ॥ द्वितियाश्रितातीतपतितग
तात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति समासः ॥ एतद्धितसमासौ
श्चप्रातिपदिकसंज्ञाः ॥ सुपो धातुप्रातिपदिक
योरिति सुपो लुक् ॥ अलुक् समासो यथा ॥ कंठे
कालो यस्य सः ॥ कंठेकालः ॥ उरसिलोमानि यस्य
सः ॥ उरसिलोमा[illegible] ॥ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य व
हुव्रीहिर्वाच्ये वोत्तरपदलोपश्चेति समासः ॥ ए
तद्धितसमासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञा ॥ सुपो धा
तुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् प्राप्ते ॥ राम ॥

त्रि
एतयोरप्य
यवः स्येसु
पोलुकस्या
त् ३

एतद्धितांते
समासाश्च
तथा सुः २

स्वां१

॥२२॥ अलुगुत्तरपदस्य धिकृसामर्द्दमस्तनो [illegible]गादका
नेइति सप्तम्या अलुक् ॥ ए ॥ तत्र अषध्यातपुरुषे ॥ प्र
थमातत्पुरुषः ॥ द्वितियातत्पुरुषः ॥ तृतियातत्पुरुषः ॥
चतुर्थ्यीतत्पुरुषः ॥ पंचमितत्पुरुषः ॥ षष्ठितत्पुरुषः ॥
सप्तमीतत्पुरुषः ॥ नञ्तत्पुरुषश्चेति ॥ तत्र प्रथ ॥११॥
मातत्पुरुषो यथा ॥ पूर्वः का[illegible]यस्य स [illegible]पूर्वका
यः ॥ अपरः का[illegible]यस्य स [illegible] अपरकायः ॥ पूर्वापध रो
रोत्तरमेकदेशेनैकाधिकरणे ॥ इति समासः ॥
अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पलि ॥ अर्द्धको ज्ञातव्यः ॥

अर्द्धकोशातकी॥ अर्द्धंनपुंसकमिति समासः॥ द्विति
यंभिक्षायाः॥ द्वितीयभिक्षा॥ भिक्षाद्वितियं॥ तृती
यंभिक्षायाः तृतीयभिक्षा॥ भिक्षातृतीयं॥ चतुर्थं
भिक्षायाइतिचतुर्थभिक्षा॥ भिक्षाचतुर्थं॥ तुर्यंभि
क्षायाः॥ तुर्यभिक्षा॥ भिक्षातुर्यं॥ द्वितीयतृती
पं४ यचतुर्थतुर्याण्य[illegible]तरस्यांमिति समासः॥ प्रा
प्तोजीविकां॥ प्राप्तजीवीकः॥ आपन्नोजीविकां॥
आपन्नजीविकः॥ प्राप्तापन्नेचद्वितीयेति समा पं२
सः॥ कस्मात्प्रथमतत्पुरुषमुच्यते॥ पूर्वपदस्य

त्रप्थमांतत्वादे॥

पाविभक्तिः पूर्वपदस्यभवतितयाविभक्त्याविशेषितत्वात्प्रथमातत्पुरुषस्सूच्यते॥ द्वितियातत्पुरुषोयथा॥ वृक्षं श्रितः॥ वृक्षश्रितः॥ कांतारं अतितः॥ कांतारातीतः॥ नरकं पतितः॥ नरकपतितः॥ ग्रामंगतः॥ ग्रामगतः॥ दूरं अत्यस्तः॥ दूरात्यस्तः॥ तरंग अत्यस्तः॥ तरंगात्यस्तः॥ सुखं आपन्नः सुखापन्नः॥ द्वितियाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरिति समासः॥ वर्षभोग्यः॥ वर्षभोग्यः॥ योजनं प्रे[illegible]रितः॥ योजनप्रे[illegible]रितः॥

कालाध्वनेरत्यंतसयोगेतिद्विति ॥ अत्यंतसंयो या १
गेचेइतिसमासः ॥ तृतीयातत्पुरुषोयथा ॥ शं
कुलया[illegible]खंडः ॥ शंकुलाखंडः ॥ तृतीयातत्कृता
ने४ र्थेगुणवचनेनेतिसमासः ॥ मासेनपूर्वः मा
ण४ सपूर्वः ॥ संवत्सरैपूर्वः ॥ संवत्सरपूर्वः ॥ वाचां
निपुणः ॥ वाङ्निपुणः ॥ पूर्वसदृशसमोना
र्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैरितिसमासः ॥
चतुर्थीतत्पुरुषोयथा ॥ यूपायदारु ॥ यूपदारु ॥

कुंडलाय हिरण्यं ॥ कुंडलहिरण्यं ॥ तादर्थ्ये चतु
र्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥ अर्थेन नित्यसमा
सवचनं सर्वलिंगता वक्तव्या ॥ ब्राह्मणाय
॥१३॥ अर्थः ॥ ब्राह्मणार्थः ॥ ब्राह्मणार्थे [illegible] इयं मः ॥
ब्राह्मणार्थं इदं पयो ब्राह्मणार्थं पयः ॥ ब्राह्म ॥१२॥
णाय बलिः ॥ ब्राह्मणबलिः ॥ तस्मै हितं ॥
तद्धितं ॥ आत्मने सुखं ॥ आत्मसुखं ॥ वि
ष्णवे रक्षितं ॥ विष्णुरक्षितं ॥ चतुर्थी तदे

थीर्थे बलिं कितसुखं रक्षितेरिति समासः ॥
पं[illegible]च मितत्पुरुषो यथा ॥ सिंहाद्भय ॥ सिंहभ
य ॥ चोराद्भय चोरभय ॥ दस्युभ्यः ॥ भयं ॥
दस्युभय ॥ पंचमि भयेनेति समासः ॥ अपी
त अपेतः ॥ अपपीपेतः ॥ सुखात् अपोढः ॥ सु
खापोढः ॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्प
शा इति समासः ॥ षष्ठि त्पुरुषो यथा ॥ वृक्ष
स्य मूलं ॥ वृक्षमूलं ॥ वृक्षस्य फलं ॥ वृक्षफ
लं ॥ षष्ठी समासः ॥ ब्राह्मणस्य याजकः ॥ ६५ ॥

ब्राम्हणयाजकः ।। क्षत्रियस्ययाजकः ।। क्षत्रियया
जेर जकः ।। याजकादिभिश्चेति समासः ।। सप्तमितत्पु
रुषो यथा ।। अक्षेषुशौंडः ।। अक्षशौंडः ।। सप्तमि
शौंडैरिति समासः ।। पाटलिपुत्रेसिद्धः ।। पाटलि
।।१४।। पुत्रसिद्धः ।। सिद्धशुष्कपक्वबंधैश्चेति समासः ।। ।।१४।।
नञ्तत्पुरुषो यथा ।। नब्राह्मणः अब्राह्मणः ।।
न अश्वः अनश्वः ।। नञिति समासः ।। सप्तधा
कर्मधारयः ।। कतमाः विशेषणपूर्वपदः ।। वि
शेष्यपूर्वपदः ।। विशेषणोभयपदः ।। उपमानपूर्वपदः

स

उपमानउत्तरपदः ।। संभावनापूर्वपदः ।। अव
धारणापूर्वपदश्चेति ।। तत्र विशेषणपूर्वपदे
यथा ।। नीलं च तत् उत्पलं च ।। नीलोत्पलं ।। कृष्ण
श्चासौ सर्प श्चेति कृष्णसर्पः ।। विशेषणं विशे
ष्येण बहुलमिति समासः ।। विशेष्यपूर्वपदे
यथा ।। वैयाकरणश्चासौ वररुचिश्च ।। वै
याकरणवररुचिः ।। निपरप्रतिभावः ।। कुत्सि
तानी कुत्सनैरिति समासः ।। विशेषणेभ[illegible]य
पदसमासो यथा ।। शीतं च तत् उष्णं च ।। शीतोष्णं ।।

स

अत्रापि विशेषणविशेष्यबहुलमिति समा-
सः ॥ उपमानपूर्वपदो यथा ॥ शंख इव पांडुरः ॥
शंखपांडुरः ॥ उपमानानि सामान्यवचनैरिति
समासः ॥ उपमानोत्तरपदो यथा ॥ पुरुषोयं ॥१५॥
व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः ॥ नरोयं सिंह इव नर- ॥१५॥
सिंहः ॥ पुरुषोयं वृषभ इव ॥ पुरुषवृषभः ॥
उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति
समासः ॥ संभावनापूर्वपदो यथा ॥ गुण
इति बुद्धिः ॥ गुणबुद्धिः ॥ पुत्र इति ग्रहः ॥

पुत्रगन्धा ॥ विशेषणं विशेष्येणा बहुलमिति
समासः ॥ अवधारणापूर्वपदो यथा ॥ गुण
वचन ॥ गुणवचनं ॥ सुकृतमेव बंधुः ॥ सुकृ
तबंधुः ॥ मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः ॥ स
प्तधा बहुव्रीहिरिति रूप ॥ द्विपदः ॥ बहुपदः ॥
संख्योत्तरपदः ॥ संख्योभयपदः ॥ सहपूर्व
पदः ॥ व्यतिहारलक्षणः ॥ दिगन्तरालक्षणा
श्चेति ॥ द्विपदोस्तावत् आरूढवानरो वृक्षो
सभवसारूढवानरो वृक्षः ॥ निर्जितः कामो

॥१

येनभगवतासोयंनिर्जितःकामोभगवान्॥उपनि
तंभो[illegible]जनयस्मैब्राह्मणायस॥उपनीतंब्राह्म भोजनोर
णः॥निष्क्रांतोजनोयस्मान्नगरात्तद्भवतिनि
॥१६॥ ष्क्रांतजनंजनंनगरं॥शुक्लःपटोयस्यपुरुषस्य
सभवति॥शुक्लपटःपुरुषः॥उषितोविभवोय ॥१६॥
स्मिन्ग्रामेसभवतिउषितविभवोग्रामः॥वि
शेषोबहुव्रीहिरियं॥चतुष्टय॥अनेकमेसप
दार्थेइतिसमासः॥बहुपदोपपथा॥श्रीराम॥

पराक्रमेण उपार्जिताः संपदो येस्ते ॥ पराक्रमोपा
र्जितसंपदः ॥ पूर्ववत्समासः ॥ संख्योत्तरपदो
यथा ॥ उपसमीपे दश नामिमे पुरुषाः ॥ उपदशाः ॥
उपसमीपे विंशति नामिमे पुरुषाः उपविंशाः ॥
संख्योभयपदो यथा ॥ द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः ॥ सं
ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये[illegible]र
तिसमासः ॥ बहुव्रीहौ संख्येये डज् बहुगणा
दिति डच् समासांतः सह पूर्वपदो यथा ॥

ये३

सहमुक्तेनयस्तस्यषुद्धजः सभवति ॥ सहमुक्तोद्ध
स्तरः ॥ तेनसहेतितुल्ययोगइतिसमासः ॥ वोप
सर्जनस्येति सहशब्दस्य वाऽभावः ॥ अतिकार
॥१७॥ लक्षणे यथा ॥ केशेषु केशेषु गृहीत्वाइदं युद्धप्र ॥१७॥
वर्ततेइति ॥ केशाकेशि ॥ यद्ध ॥ दंडैश्चदंडै
श्चप्रहृत्येदं युद्धप्रवर्ततइति दंडादंडि ॥ युद्ध ॥
तत्रतेनेदमितिसरूपइतिसमासः ॥ अन्येषाम
८१ पिदृश्यतेइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥ राम ॥ ध ॥

इच्कर्मव्यतिहार इति इच्चु समासांतः ।। यस्ये
ति चेत्यकारलोपः ।। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चे
त्यव्ययीभावः ।। अव्ययीभावश्चेत्यव्ययसं
ज्ञायां अव्ययादाप्सुपः इति सुपो लुक् ।।
दिगंतरालक्षणाय था ।। दक्षिणस्याश्च
पूर्वस्याश्च दिशोर्यदंतराळं सेयं दक्षिणा
पूर्वा ।। दिक् ।। उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दि
शोर्यदंतरालं दिगुत्तरपूर्वा ।। दिङ्नामान्यं ना१
तराळ इति समासः ।।

सर्वैनाम्नोवृत्तिमात्रेवैपेपदस्यपुंवद्वचनेमि
तिपुंवद्भावः ॥ द्विगुस्सभाषितोद्विश्चेतिकथ्यं ॥
एकवद्भावि ॥ अनेकवद्भावी ॥ एकवद्भावीय
॥१८॥ पा ॥ त्रीणिशृंगाणिसमाहृतानिति ॥ त्री
शृंग ॥ पंचमूलाः समाहृताइतिपंचमूलि ॥ ॥१८॥
तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेचेतिसमासः ॥
संख्यापूर्वोद्विगुरितिद्विगुसंज्ञायांद्विगु
रेकवचनमियेकवचनभावः ॥ श्रीराम ॥

सनपुंसकमितिसनपुंसकत्वं ॥ अकारांतोत्तर
पदोद्विगुस्त्रियांभाष्यतइतिस्त्रीलिंगतापोद्विगो
रितिङीप् ॥ त्रि ॥ श्रृंगादिभ्यस्तुनभवति ॥ पात्रा
श्लो४ दिभ्यः प्रतिषेधोवक्तव्यइति ॥ अनेकवद्वाविषया ॥
चतस्रः दिशः चतुर्दिशः ॥ त्रयाः लोकाः ॥ त्रि[illegible]
लोकाः ॥ दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासः ॥ द्वंद्व
श्चतुर्विधोज्ञेयइतिकथं ॥ समुच्चयः ॥ समा
हारः ॥ अन्वाचयः ॥ इतरेतरयोश्चेति ॥ तत्रस
मुच्चयान्वाचययोरसामर्थ्यात्समासेनास्ति ॥

सैमर्थैः पदविधिरिति चकारार्थे ।। समुच्चयो यथा ।।
तर देवदत्तः पचति यज्ञदत्तश्च ।। अन्वाचयो यथा ।। भिक्षां
अट गाश्च ।। नय समाहारो यथा ।। शंखश्च पटह
श्च ।। शंखपटहं ।। द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानामि
त्येकवद्भावः ।। स नपुंसकमिति नपुंसकसंज्ञा ।। इत
रेतरयोगो यथा ।। देवदत्तश्च य[illegible]दत्तश्च ।। देव
दत्तयज्ञदत्तौ ।। विवादं कुरुतः ।। श्चौ पर्ये द्वंद्व इति द्वं
द्वसमासाः ।। अव्ययीभावो द्विधा मत इति कथं ।।
नामपूर्वपदोऽव्ययपूर्वपदश्चेति ।। नामपूर्वपदो यथा ।।
शाकस्य मात्रा ।। शाकप्रति ।। फलस्य मात्रा फलप्रति ।।

सुप्रतिनामात्रार्थे इति अव्ययीभावः ॥ अव्ययपूर्वपदे
यथा ॥ कुंभस्य समीपे वर्तत इत्युपकुंभं ॥ अव्यय
विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृध्यर्थाभावात्ययासंप्रति
शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसा
दृश्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेष्विति समासः ॥
क्रमं अनतिक्रम्य अव वर्तते इति यथाक्रमं ॥ यथे
वृद्धः यथा ॥ यथावृद्धं ॥ ब्राह्मणानामंत्रयस्व ॥
यथासादृश्ये इति समासः ॥ यावदमंत्र ब्रा
ह्मणानामंत्रमस्व यावंति आमंत्रिणासंभवति

तावतोव्रास्मणाानामंत्रयस्वेयर्थः ॥ यैावैदैवैधौ
रैणौइति सैमौसैः ॥ तेषांपुनः समासानां प्राधा
न्यतुचतुर्विध इति मिसस्नाममर्थः ॥ पूर्वपदा
॥२०॥ र्थप्रधानः ॥ उत्तरपदार्थप्रधानः ॥ अनपदा ॥२०॥
र्थप्रधानः ॥ उभयपदार्थप्रधानः ॥ तत्पूरूषो
द्विप्रधानः ॥ पूर्वपदार्थप्रधानः ॥ उत्तरपद
र्थप्रधानः ॥ पूर्वपदप्रधानो यथा ॥ पुरुष
व्रक्षः ॥ उत्तरपदार्थप्रधानो यथा ॥ रामः ॥

नीलोत्पलं ॥ बहुव्रिहीर्द्विप्रधान: ॥ अन्यपदार्थ
प्रधान: ॥ उभयपदार्थप्रधान: ॥ अन्यपदा
र्थप्रधानो यथा ॥ आरूढवानरो वृक्ष: ॥ चि
त्रगुर्देवदत्त: ॥ उभयपदार्थप्रधानो यथा ॥
द्वित्रि: द्वंद्व: उभयपदार्थप्रधान एव ॥ यथा इ
रषपृटे ॥ द्विगुस्ते पदार्थप्रधान एव ॥ यथा
त्रिशृंग: ॥ अमयीभावाव्यप्रधान: ॥ पूर्व
पदार्थप्रधान: ॥ उत्तरपदार्थप्रधान: ॥ राम ॥

२१

अन्यपदार्थप्रधानः ॥ पूर्वपदार्थप्रधानोयथा ॥ उप
कुंभं ॥ उत्तरपदार्थप्रधानोयथा ॥ राजप्रति ॥ अन्य
पदार्थप्रधानोयथा ॥ उन्मत्तागंगायस्मिन्देशेस
भवति ॥ उन्मत्तगंगोदेशः ॥ अन्यपदार्थेचसं
॥२१॥ ज्ञायामितिसमासः ॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुं
स्कात् अनूङ् समानिधिकरणेस्त्रियामपूरणी ॥२१॥
प्रियादिष्वितिपुंवद्भावः ॥१९॥ इतिउक्तंसमा
सलक्षणसमाप्तः ॥ छ ॥ श्रीराम ॥ छ ॥ छ ॥
अथप्रास्तावसरंतत् विचलक्षणंविधीस्यामः ॥

सामान्यामयभावाख्यंस्त्रिविधस्तद्धितोमतइति ।। अ
स्याममर्षः ।। सामान्यवृत्तिः ।। अअवसंज्ञा ।। भवत्वचन
श्चेति ।। त्रिप्रकारः ।। सच ।। पदानां सुसमर्थानां प्रथमा
द्वाप्रसुप्यतकोर्थे: ।। अन्येकेषांपदानांपरस्परसमर्थानां
प्रथमादेवपदात्तद्धितःप्रसयःप्रसुपते ।। तत्रसान्यवृत्ति
स्तावत् ।। मतुप् ।। लच् ।। इलच् ।। शः ।। मः ।। रलच् ।। णः ।।
उरच् ।। रः ।। वः ।। वलच् ।। इलिठन् ।। विनिः ।। युस् ।।
ग्मिनिः ।। आलच् ।। आटच् ।। इनच् ।। आरकन् ।। आलु
च् ।। चैलुः ।। चुल ।। सल ।। अण् ।। वुन् ।। खञ् ।। अञ् ।

इञू ॥ पकू ॥ मञू ॥ ठकू ॥ पकू ॥ यञू ॥ मुकू ॥ ढ्रेएरकू ॥
ठकू ॥ आरकू ॥ यः ॥ खुः ॥ एयूः ॥ मतु ॥ इतु ॥ स्नूंवे ॥ अ
नडू ॥ चयापू ॥ वैंचुपू ॥ रथ्वन ॥ रयसुनू ॥ तरपू ॥ तमपू ॥
॥२२॥ कल्पपू ॥ देश्यः ॥ देशीयरू ॥ जातियरू ॥ दयसचू ॥ दघ्र
चू ॥ मात्रचू ॥ उकू ॥ इति पञ्चपञ्चाशत्प्रत्यया भवंति ॥२२॥
तत्र मतुपप्रत्ययः ॥ गुणोयस्यास्ति यस्मिन्वा सो भवति गु
नू३ णवान् ॥ गुणौ ययोर्विद्येते तौ गुणवंतौ ॥ गुणाः ये
षां येषु वा संति ते गुणवंतः ॥ गुणोयस्यास्ति सा गु
णवती ॥ गुणवत्यौ ॥ गुणवत्यः ॥ गुणो यस्य सि

यस्मिन्वावत गुणवत् कुलं ।। गुणवति कुले ।। गुणा
वंति कुलानि ।। सिंदस्यास्मिन्निति मतुप् ।। मादु
पधायाश्च मतोर्वोयवादिभ्यः इति मकारस्य वकारः ।।
लच् प्रत्ययः ।। चूडा यस्यास्ती यस्मिन्वा स भवतीति चूडालः ।।
प्राणिस्था[illegible]दातो लजन्यतरस्याः इति लच् प्रत्ययः ।।
वत्सं कामयत इति वत्सलः ।। अंसोस्यास्तीति अंसलः ।।
ब३ वत्सांसाभ्यां कामबले इति लच् ।। इकेच प्रत्ययः ।। फेनो
स्यास्तीति फेनिलः ।। फेनादिलच् च इति लच् ।। तुंदो
स्यास्तीति तुंदिलः ।। तुंदादिभ्य इलच्च इति लच् ।। राम

शः यथा ॥ लोमानि यस्य संति लोमशः ॥ नः यथा ॥ पामा
यस्यास्तीति पामनः ॥ इलच् यथा ॥ पिच्छं यस्यास्ति स पिच्छि
लः ॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ इति शः ॥
नः ॥ इलच् ॥ इत्येते मात्वर्थीया भवंति ॥ णः यथा ॥ प्रज्ञा
॥२३॥ यस्यास्ति सः प्राज्ञः ॥ श्रद्धा यस्यास्ति सः श्राद्धः ॥ आर्चा
यस्यास्ति सः आर्चः ॥ वृत्तिर्यस्यास्ति स वार्त्तः ॥ प्रज्ञा ॥२३
५ णः श्रद्धार्चवृत्तिभ्यो णः ॥ उरच् यथा ॥ दंता उन्नता
यस्य सः दंतुरः ॥ दंतउन्नतउरच् ॥ इत्युरच् ॥ रः यथा ॥ म
धु यस्यास्ति स मधुरः ॥ ऊषसुषिमुष्कमधोरः ॥ इति र ॥
वः यथा ॥ केशो स्यास्तीति केशवः ॥ केशाद्वोन्यतरस्या
मिति वः ॥ वप्रकरणमणिहिरण्यरूपसंख्यानमशा

स्यास्तीति समहिणाव: ।। हिरण्मयस्यास्ति स हिरंण्मव: ।।
वलच् यथा ।। रजो यस्यास्ति स रजस्वल: ।। रजो यस्या अ
स्ति सा रजस्वला ।। रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलजिति
वलच् ।। इनि: यथा ।। धनं यस्यास्ति स धनी ।। ठन् यथा ।।
धनमस्यास्तीति धनिक: ।। अत इनिठनाविति इनि नि ५
ठनौ ।। ठस्येक इति इकादेश: ।। विनि: यथा ।। यशो य
स्यास्ति स यशस्वि ।। माया यस्यास्ति स मायावि ।।
स्रग् यस्यास्ति स: स्रग्वि ।। अस्मायामेधास्रजो विनि
रिति विनि: ।। युस् यथा ।। ऊर्णा यस्यास्ति स ऊर्णा
यु: ।। ऊर्णाया युसिति युस ।। ग्मिनि: यथा ।। राम ।।
यु

वागस्यास्तिति वाग्मी ।। वाचो ग्मिनिः ।। सोचे
ति दीर्घः ।। झरो झरी सवर्णे इति ककारलोपः ।। आलचू यप्पा ।।
यो बहु संबहु भाषते स वाचालः ।। आटच यप्पा ।। यो ब
हु संबहु भाषते स वाचाटः ।। आलजाटचौ बहुभाषिणि
।।२४।। यो आलजाटचौ ।। [illegible]चू यप्पा ।। फलानि यस्य संति स फ ।।२४।।
लिनः ।। बर्हाणि यस्य संति स बर्हिणः ।। फलबर्हाभ्यां
इनचू वक्तव्यः ।। इति इनचू ।। आरकन यप्पा ।। शृंगं य
स्यास्ति सः शृंगा वृंदं यस्यास्ति स वृंदारकः ।। शृंग
वृंदाभ्यामारकन् ।। [illegible]वे तूय इत्यारकन् ।। आलुचू यप्पा ।।
निद्रा यस्यास्ति स निद्रालुः ।। तंद्रा यस्यास्ति स तंद्रालुः ।।

श्रंद्धा यस्यास्ति स श्रद्धालुः ॥ निंद्रा तंद्रा श्रद्धाभ्य आ
लुचू स्यालुचू ॥ शीतं न सहत इति शीतालुः ॥ उष्ण
न सहत इति उष्णालुः ॥ त्रपां न सहत इति त्रपालुः ॥ शी
तोष्ण त्रपाभ्यः सोढं न सहत इत्यालुच्च वक्तव्य इत्यालुच ॥
चल पपा ॥ बलं न सहत इति बलल्लः ॥ बलाश्रू लोने
क्यः ॥ तुल पपा ॥ वातानां समूहो वातूलः ॥ वातं
न सहत इति वा ॥ वातानां समूहो तं न सहत इत्यु
लो वक्तव्यः ॥ हिमं न सहत इति हिमेलुः ॥ हिमा श्चे
लुः तं न सहत इति चेलुर्वक्तव्य इत्यचेलुः ॥ आगु पपा ॥
वर्ष्विष स्यापुरवा सिषः ॥ ऋष्य संघ क वाषि कुरु
ष्यश्चेति आप्रत्ययः ॥

२५

उपगोरपत्यमौपगवः ।। प्राग्दीव्यतोऽण् ।। युविधिषू
यं तस्यापत्यमित्यण् ।। अश्वपतेरपत्यमाश्वपतः ।।
अश्वपत्यादिभ्यश्चाण् ।। जनपदो निवासोऽयस्य
स जानपदः ।। सोऽस्य निवास इत्यण् ।। व्याकर
२५ णमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः ।। तदधीते २५
तद्वेदेत्यण् ।। न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामै
च् ।। ऐजागमः ।। वुनयण्वा ।। क्रममधीते वेत्ति
वा क्रमकः ।। पदमधीते वेत्ति वा पदकः ।। क्रमा
दिभ्यो वुन्निति वुन् ।। युवोरनाकौ इत्यकादेशः ।।

खञ्प्रत्ययः॥ प्रियंगुवो भवनं क्षेत्रं प्रैयंगविकं॥ मु
द्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनं॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे
खञिति खञ्॥ अञ्प्रत्ययः॥ पंचालस्यापत्यं पांचालः॥
विदेहस्यापत्यं वैदेहः॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञि
त्यञ्॥ उत्सस्यापत्यं औत्सः॥ उत्सादिभ्योञित्यञ्॥
इञ्प्रत्ययः॥ दक्षस्यापत्यं दाक्षिः॥ दशरथस्यापत्यं
दाशरथिः॥ अत इञिति इञ्॥ फक्प्रत्ययः॥ नड
स्यापत्यं नाडायनः॥ अश्वलास्यापत्यं आश्वलाय
नः॥ नडादिभ्यः फगिति फक्॥ अण्प्रत्ययः॥ प

२६

गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः ।। गर्गादिभ्यो कैत्रितियञ् ।। ढकू
यथा ।। विनताया अपत्यं वैनतेयः ।। सुपर्ण्या अप
त्यं सौपर्णेयः ।। गंगाया अपत्यं गांगेयः ।। स्त्रीभ्यो
ढगिति ढकू ।। एरकू यथा ।। चटकाया अपत्यं चा
२६ टकेरः ।। चटकाया [illegible] ऐरगिति ऐरकू ।। ढकू यथा ।। २६
गोधाया अपत्यं गौधेरः ।। गोधा [illegible] यो ढ्रगिति
रकू ।। लौपोग्नो वैलिति यैकार लोपः ।। आरकू यथा ।।
गोधाया अपत्यं गौधारः ।। आरद्विवाइति आ
रकू ।। घो यथा ।। क्षत्रस्य अपत्यं क्षत्रियः ।। रघ ।।
गु२

क्षत्राद्घ इति घः ॥ खो यथा ॥ कुलस्यापत्यं कु
लीनः ॥ कुलात्ख इति खः ॥ आयनेयीनीयि
यः फढखछघादीनामिति नादेशः ॥ एयः
यथा ॥ कुरोरपत्यं कौरव्यः ॥ कुर्वादिभ्यो ण्य इ
ति ण्यः ॥ यत् यथा ॥ मूर्द्धि भवो मूर्द्धन्यः ॥ उ
रसि भवः उरस्यः ॥ तेदं भवः दंत्यः ॥ शरीरा
वयवाच्चेति यत् ॥ इत यथा ॥ कल्याणो ग
न्धो यस्य सः सुगन्धिः ॥ उद्गतः गंधो यस्य सः
उद्गंधिः सुरभिगंधो यस्य सः सुरभिगंधिः ॥

२६

२७॥

गंधस्यदुस तिसुसुरभिभ्य इति प्रत्ययः॥ कु
मुदस्येव गंधो यस्य सः कुमुदगंधिः॥ कुरि
ष्यस्येव गंधो यस्य सः कुरिषगंधिः॥ सप्तम्यु
पमानपूर्वस्य बहुव्रीहिर्वाच्योत्तरपदश्चौत्
समासः॥ उत्तरपदलोपश्च॥ उपमानाच्चेति ॥२७॥
तेः समासांतः॥ एतच्चू यथा॥ कुसुमानिरपस्य
संजातो निसः कुसुमितो वृक्षः॥ तदस्य संजा
तं तारकादिभ्य इति जीनितिचु॥ अनडुः यथा॥
कुंडप्रमाणा॥ मिवऊधो यस्या सा कुंडोघ्नी॥

घटप्रमाणमिव ऊधो यस्याः सा ॥ घसेष्णि ॥ ऊ
धसोनङ्: स्यैनङ्: सकारस्यादेशः ॥ प्रत्ययसं
ज्ञा च बहुव्रीहेरूधसो ङीः षित्ति ङीष ॥ कुसुम
मेव धनुर्यस्य स कुसुमधन्वा ॥ धनुषश्चेयु ने
ङ् सकारस्य समासांतः ॥ चणपुयप्या ॥ दर्पे
ण वित्तो दर्पचणः ॥ केशेन वित्तः केशचणः ॥
चेचुपूयणा ॥ षष्ठेण वित्तः षष्ठचंतचुः ॥ तेने
वित्तः श्चं चुंचुपूचणपो इति चंचुपू ॥ चण
पो भवति ॥ चुंचुप् इति संज्ञानं भवति तस्यां नि

ष्ठनू यथा सर्वस्मे पटवः ॥ अयमेषामतिशा
यनपटुः पटिष्ठः ॥ अतिशायने तमबिष्ठनौ वि
नतीष्ठन् ॥ तुरि[illegible]ष्ठेमेयस्वि टिटेर्लोपः सर्वेषा
मितिशायेन प्रियः प्रेष्ठः ॥ सर्वेषामिशायेन[illegible]
[illegible]रतःस्थेतष्ठः ॥ सर्वेषामितिशायेन ब[illegible]
बहिष्ठः ॥ सर्वेषामितिशायेन गुरुः गरिष्ठः ॥
सर्वेषामितिशायेन वृद्धः । वर्षिष्ठः ॥ सर्वेषा
मितिशायेन तृसः त्रपिष्ठः ॥ सर्वेषामि
तिशायेन दीघेः द्राघिष्ठः ॥ सर्वेषामितिशा

त्रै

येनवद्रायक:।।व्रा द्रिष:।।प्रियस्थिरस्फिरोरु
बहुलगुरुवृद्धतृप्रादीर्घवृंदारकाणां प्रस्थस्फ
वर्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृंदा:।।प्रकृत्यैकाच् इति प्र
कृतिभाव:।।सर्वेषामिति ग्रामे न स्थूल: स्थवि
ष्ठ:।।सर्वेषामिति ग्रामे न दूर: दविष्ठ:।।सर्वे
षामिति ग्रामे न युवा यविष्ठ:।।सर्वेषामिति ग्रा
येन ह्रस्व: ह्रसिष्ठ:।।सर्वेषामिति ग्रायेन क्षुद्र:।।
क्षोदिष्ठ:।।स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रा
णाम यणादिपरं पूर्वस्य च गुण:।।राम

सर्वेषामितिशायेनबहुः भूयिष्ठः॥ बहोर्लो
पो भू च बहोरिति बहोः सुतरस्य प्रत्ययस्य
इकौ लोपः॥ बहुशब्दस्य भू आदेशः॥ इष्ठ
॥२९॥ स्य यिडिति यिडागमः॥ सर्वेषामितिशायेन
वृद्धः ज्येष्ठः॥ ष्ठ चेत्यनुवर्तमाने वृद्धस्य ॥२९॥
चेतिज्यादेशः॥ सर्वेषामितिशायेन प्र
शस्यः॥ श्रेष्ठः॥ प्रशस्यस्य श्र इति आदे
शः॥ सर्वेषामितिशायेन लघुः लघिष्ठ

सर्वेषामितिज्ञायेन मृदुः म्रदिष्ठः ।। सर्वेषामितिज्ञायेन
कृशः इति क्रशिष्ठः ।। सर्वेषामितिज्ञायेन पृथुः इति प्रथि
ष्ठः ।। ऋतो हलादेर्लघोरिति ऋकारस्य र आदेशः ।
सुरिष्ठेमेयस्स्विति वर्तमाने रि ति टिलोपः ।। सर्वेषामि
तिज्ञायेन अन्तिकः ।। इति नेदिष्ठः ।। सर्वेषामितिज्ञायेन
बाढः ।। साधिष्ठः ।। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधावादेशौ
भवतः ।। सर्वेषामितिज्ञायेन तनुः तनिष्ठः ।। सर्वेषामि
तिज्ञायेन [illegible] अणिष्ठः ।। सर्वेषामितिज्ञायेन श्वेतः श्वे
तिष्ठः ।। सर्वेषामितिज्ञायेन श्यामः श्यामिष्ठः ।। सर्वेषा
मितिज्ञायेन हरितः हरिष्ठः ।। सर्वेषामितिज्ञायेन पिञ्ज
रः पिञ्जरिष्ठः ।। ईयसुनु यथा ।। द्वाविमौ पटौ अयमनयो

रितिशयेन पटुः पटीयान्॥ अयमनयोरितिशयेन स्थूलः॥
स्थवीयान्॥ अयमनयोरितिशयेन युवा इति यवीयान्॥
अयमनयोरितितिशयेन कनिष्ठः कनीयान्॥ युवाल्प
योः कन्यतरस्यामिति कनादेशः॥ अयमनयोरितिशयेन ह्रस्वः॥
न
॥३०॥ ह्रसीयान्॥ अयमनयोरितिशयेन क्षिप्रः॥ क्षेपीयान्॥
एवं क्षुद्रः क्षोदीयान्॥ स्फिरः स्फेयान्॥ प्रियः प्रेयान्॥ व ॥३०॥
रः वरीयान्॥ गुरुः गरीयान्॥ लघुः लघीयान्॥ तृप्रः
त्रपीयान्॥ दीर्घः द्राघीयान्॥ वृंदारकः वृंदीयान्॥
महान्॥ महीयान्॥ साधुः साधीयान्॥ कृशः क्रशीयान्॥
[illegible] छियान्॥ मृदुः म्रदीयान्॥ दृढः द्रढीयान्॥ बर्ल्कः
बा।कीयान्॥ ज्येष्ठः ज्यायान्॥ [illegible]पादादीपसईतिष्ठा

लुतरस्यईयसुनिकारस्य आन्चेपसवति ।। अल्प: आल्पियानु ।।
श्याम: श्यामीयानु ।। पिंजर: पिंजरियानु ।। द्विवचनविभज्य
ज्यो [illegible]पपादेतरबीयसुनौरतिदेर सप्रूप्ययेनौ ।। तरपुयथा ।।
अयमनयोरतिशायेन कुमारकुमारतर: ।। पवपटु: ।।
दु५ पटुतर: ।। मृदु: मृतर: ।। कृश: कृशतर: ।। लघु: लघुतर: ।। चु५
द्विवचनविज्योपपदे तरबीयसुनावितितरपु ।। सर्वेषामति
शायेनप्रति ।। पयस्तितरा द्वयोरतिशायेन जल्मतिजल्म
तरा ।। तिङ: श्वेतितरपु ।। विमेस्ति: चैपै[illegible]दाम्बवी ।। पा
यत्रवर्षेइतिस्यय: ।। तमपुयथा ।। सर्वासामतिशाये
नमद्धि ।। मदुतमा ।। एवं चपेपला चपलतमा ।। अभिरूप
अभिरूपतमा ।।

अतिशयेन तमविष्ठनादिति समपू॥ कल्पप यथा॥ ईष[illegible]दिदेशान
समासेप्यते रुद्रकल्पः॥ एवं वृसम्पन्ना आर्यकल्पः॥ देश्यः यथा॥
ईषत्पर्वतो न समाप्यते पर्वतदेश्यो मेघः॥ देशीयानु यथा॥
ईषद्ब्राह्मणो न समाप्यते॥ राजदेशीयः॥ ईषदसमाप्तौ कल्पब्दे
श्यदेशीयरः॥ जातीयनु यथा॥ पटुप्रकारः॥ पटुजातीयः॥
मृदुजातीयः २ समजातीयः॥ प्रकारवचने जातीयरिति जाती
यनु॥ द्वयसच् यथा॥ ऊरुप्रमाणमस्य जलस्य ऊरुद्वयसं जलं॥
दघ्नच् यथा॥ जानुप्रमाणमस्य जलस्य जानुदघ्नं॥ मात्र
च् यथा॥ आसस्य प्रमाणमस्य आसमात्रं॥ प्रमाणे द्वयस
च्दघ्नमात्रचः इत्येते प्रत्यया भवन्ति॥ ठक् यथा॥ द्वारे नि
युक्तः॥ दौवारिकः॥ तत्र नियुक्त इति ठक्॥ द्वारादीनां चै
ऐजागमः॥ अक्षैर्दीव्यति आक्षिकः॥ स्वनित्रेन

खनाति खानित्रिकः॥ मुष्टिना जयति॥ मोष्टिकः॥
तेनदीव्यति खनति जयति जितं॥ तमित्तिठक्॥ दध्ना
सस्कृतं॥ दाधिकं॥ दध्नातिदिठक्॥ मरीचेन सं
स्कृतं मारीचिकं॥ तेनसंस्कृतमित्तिठक् ठस्येक
इतिकादेशः॥ कितिचेसादिवृद्धिः॥ सामान्य
वृत्तिस्तद्धितः॥ समासः॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥
राम अथ अव्ययाख्यस्तद्धितः॥ कथमः॥ तसिल्॥
त्रल्॥ अधुना दानि दा र्हिल्॥ ह अत॥ थाल्॥
थमु॥ अस्तातिः॥ धस्॥ उतु॥ आरिल्॥ सम
सणू॥ एच वि॥ एधसू॥ अतसुचु॥ आति॥

रिल्लू॥रिछाति॥एनपू॥आचू॥आहि॥धाथ्या॥मुमू॥
थमुत्रू॥एथाचू॥आमू॥इतित्रिशतसयाः॥तत्रतसि
लूपथा॥यस्मात्‌यतः॥तस्मात्ततः॥अमुष्पदमतः॥
परस्मात्परतः॥प्राक्‌दिक्शो विभक्तिरितिविभक्तिसंज्ञा॥
सदादिनाम॥इसत्चं॥इदमर्ईषतिश्रू॥एतस्यादितः॥
॥३२॥ एतदोऽश्॥आभावास्तद्धितस्थासर्वविभक्तिरिसव्य ॥३२॥
यसंज्ञा॥अव्ययादाप्सुपइतिसुपालोपःलुक्॥आदै
औद्वितः॥अन्येभ्योपिदिश्यतइतिवचनात्॥विंसर्व
नामबहुभ्योद्वाभ्यांदिभ्यःइयनव्ययत्॥थसप्पा॥अने
नप्रकारैनैइष॥इदमस्थमुरितिथमुप्रत्ययः॥एत
तोरथोरितिइसादेशः॥कवारःकथंमिमन्थश्रोति

थसप्रत्ययः॥

किमः क्तिकादेशः ।। आस्ताति यथा ।। पूर्वस्यां दिशि वसति ।। पृधिकूस पंचम्यास्तासिल् ।। आल्मथा ।। तस्मिन् तत्र । यस्मिन् यत्र । सर्वस्मिन् सर्वत्र । अमुष्मिन् अमुत्र । सप्तम्यास्त्रसिलौ । अदसोसेर्दादुदोमः इत्यका उत्वं मत्वं च । अधुना यथा । अस्मिन् काले अधुनेति निपात्यते । इदानीं यथा । अस्मिन् काले इदानीं । इदानीं चेतिदानीं प्रत्ययः ।। इदम इशीतिभावः ।। दा यथा । सर्वस्मिन् काले सर्वदा । एकदा । अन्यदा । यदा तदा । सर्वकान्यकिमत्तदः । कादा इति दाप्रत्ययः ।। सर्वस्य सोन्यतरस्यामिति वा सकारादेशः ।। र्हिल् यथा । तस्मिन् काले तर्हि तमोर्हि । नोच छदसितिर्हिल् । अस्मिन् काले एतर्हि ।।

२२

इदमोर्हिल्विति र्हिल्॥ एतेतौ रथोरितीदम एत इत इत्ययमा
देशो भवति॥ इदयथा॥ अस्मिन्काले॥ इह॥ इदमोह इति ह
प्रत्ययः॥ इदम इशीतीशाभावः॥ कस्मिन्काले कुह॥ वाहच
छंदसीति वाह प्रत्ययः॥ कुतिहोरिति किमः कुआदेशः॥
अधथा॥ कस्मिन्काले क्व॥ किमोद्दिसत्॥ क्वातीति किमः
मुः॥ क्वादेशः॥ थाल्यथा॥ येन प्रकारेण तथा॥ सर्व
प्रकारेण सर्वथा॥ प्रकारवचने थाल्॥ थमूथा॥ अ
नेन प्रकारेण इत्थं इदमस्थमुरिति थमु प्रत्ययः॥
एतेनोरथोन इतादेशौः॥ कथं किमश्चेति थमु प्रत्ययः॥ कि

य

मः॥ इतिकादेशः॥ अस्तातिर्यथा॥ पूर्वस्यां दिशि वसति॥
पूर्वस्या दिश आगतः॥ इति वा॥ पुरस्ताद्वसति पु
रस्तादागतः॥ पूर्वादेशो रमणीयः॥ दिक्शब्देभ्यः
सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्ता
तिरिति अस्तातिः॥ पूर्वापरावराणां मसि पुरध्य
वश्चेषामिति पुरादेशः॥ द्यस्य यथा॥ समाने अह्
नि सद्य इति निपात्यते किं निपात्यते॥ उभयथा॥
पूर्वस्मिन्॥ सरे परुत्तु॥ सद्यः परुत्परार्यैषमः
परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युः परेद्युर
धरेद्युरुभयेद्युः परेद्यतु तर॥ आरिल्प यथा॥

॥३४॥

पूर्वस्मिन्वत्सरेपरारि:॥पूर्वपरयो:परभाव:॥
उदारिर्नौसोप्रत्ययोभवत:॥संवत्सरेभिधेये॥
समसप्प्यथा॥अस्मिन्नुसंवत्सरेऐषम:॥अ
धिकूस्पपंचम्योसस्समेतिसमण॥इदमइशप्रा
व:॥तद्धितेषुवामादेरियादेरियादिवृद्धि:॥प
घविपथा॥परास्मिन्नेरद्यवि॥पे॥घवि॥परस्मा
घविप्रत्यय:॥एघसयथापूर्वेस्मिन्नहनिपूर्वे
द्यु:॥अन्यस्मिन्नहनिअन्नेद्यु:॥अन्यतरस्मिन्नहनिअ
न्येद्युः॥अन्यतरेद्यु:॥अपरेपरस्मिन्नहनिअपरेद्यु:॥

॥३४॥

अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः ॥ उभयस्मिन्नहनि उभयेद्युः ॥ एवमो
न्यतरेतरापरा पूर्वो भयोत्तरेभ्य एद्युस् भवति ॥ तसेर्यथा ॥ द
क्षिणस्मि [illegible] न्देशे वसति ॥ दक्षिणस्यां निवसति वा ॥
दक्षिणतो वसति ॥ दक्षिणो देशो रमणीयः ॥ दक्षिणतो रम
णीय इति वा ॥ उत्तरस्मिन्देशे वसति ॥ उत्तरस्माद्देशादाग
त इति वा ॥ उत्तरतो वसति ॥ उत्तरत आगतः ॥ उत्तरदेशो रम
णीयः ॥ उत्तरतो रमणीयाः दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजस्म
तसुच् ॥ आतिर्यथा ॥ उत्तरस्मिन्देशे वसति ॥ उत्तराद्वसति ॥
दक्षिणस्मिन्देशे वसति ॥ दक्षिणाद्वसति ॥ उत्तरस्माद्देशा
दागतः ॥ उत्तरादागतः ॥ दक्षिणादागतः ॥ उत्तराधरदक्षि
णादातिरिति ॥ आतिप्रत्ययः ॥ रिल्यथा ॥ ऊर्ध्वं वसति ॥

उपरि वसति ॥ रिष्टाति यथा ॥ उर्ध्वं वसति ॥ उपरीष्टाद्वसति ॥
उपर्युपरिष्टादिति निपात्यते उर्ध्वशब्दस्य उपभावः ॥ रिल
रिष्टा एतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ एनपा यथा ॥ पूर्वा देशो रम
णीयः ॥ पूर्वे रमणीयः ॥ एनबतरस्यामडूरेपंचम्याः
॥३५॥ ये नप॥ आ ज्यथा ॥ दक्षिणा देशो रमणीयः ॥ दक्षिणा
रमणीयः ॥ दक्षिणे दाजिस्याच्च ॥ आहि यथा ॥ दक्षि
णस्यां दिशि ग्रामस्य दुरे वसति ॥ दक्षिणाहि ग्रामाद्व ३५॥
सति आहि च दुरे इत्यादि प्रत्ययः ॥ धा यथा ॥ कति प्रका
राः कतिधा ॥ बहुप्रकारा बहुधा ॥ एकप्रकाराः एकधा ॥
द्वौ प्रकाराः द्विधा ॥ त्रयः प्रकाराः त्रिधा ॥ संख्याया
प्रर्थे धाइति धामुञ्ज्यथा ॥ एकधा कुरु ॥ एकध्यं कु

एकधा॥ धमुन्यतरस्यामितिमुञ्॥ धमुञ्प्रत्ययः॥ द्विप्रकारं द्वे
धं॥ त्रिप्रकारं त्रैधं॥ द्वित्र्योश्च धमुञ्॥ एधाच्प्रत्ययः॥ द्विप्रका
राः द्वेधा॥ त्रिप्रकाराः त्रेधा॥ एधाच्चेत्यधाच्॥ आम्प्रत्ययः॥
चिरंतरमेव चिरंतरां॥ सुकुतरमेव सुकुतरां॥ अतितरातमेषां
अतितरां॥ किंतिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे इत्याम्॥ अव्यय
वाचकस्तद्धितः॥ समासः॥ भाववाचकस्तद्धितः त्व तल्॥
तल्॥ इमनिच्॥ ष्यञ्॥ यत्॥ पण्॥ याठक्॥ यप्॥ अ
ञ्॥ अण्॥ वुञ्॥ इत्येवमादयः प्रत्ययः॥ त्वप्रत्ययः॥ पटोर्भा
वः पटुत्वं॥ तल्प्रत्ययः॥ पटोः भावः॥ पटुता॥ तस्य भावस्त्वत
लाविति त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः॥ इमनिच्प्रत्ययः॥ गुरोः
भावः॥ [illegible]॥ गरिमा॥ पटोः भावः पटिमा॥ अणोः
भावः अणिमा॥ तनोः भावः तनिमा॥ स्थूलस्य भावः॥

स्थविमा॥ महतो: भावः महीमा॥ प्रियस्य भावः प्रेमा॥ क्षि
प्रस्य भावः॥ क्षेपिमा॥ स्थूलदूरयुवह्रस्व[illegible]क्षिप्रक्षुद्राणां
यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः॥ बलस्य भावः॥ बलिमा॥ दी
र्घस्य भावः द्राघिमा॥ बहोः भावः भूमा॥ श्वेतस्य भावः श्वे
तिमा॥ ह्रस्वस्य भावः ह्रसिमा॥ पृथ्वादिभ्यइमनिच्॥ ३६॥
ष्यञ् यथा॥ श्वेतस्य भावः श्वैत्यं॥ नीलस्य भावः॥ नैल्यं
दृढस्य भावः दार्ढ्यं॥ सुभगस्य भावः सौभाग्यं॥ वर्णदृढा ३६॥
दिभ्यः ष्यञ्च॥ हृद्भगसिन्ध्वन्तपूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृ
द्धिः॥ यथा यथा॥ स्तेनस्य भावः स्तेयं॥ स्तेनाद्यन्नलोप
श्चेति यत्॥ यथा॥ सख्युः भावः सख्यं॥ सख्युर्य इति
प्रत्ययः॥ ढक् यथा॥ कपेः भावः कापेयः॥ ज्ञातेः भावः ज्ञा
तेयं॥ कपिज्ञात्योर्ढक्॥ यथा॥ बृहस्पतेः भावः बार्हस्पत्यं॥

सेनापतेः भावः॥ सेनापत्यं॥ प्रजापते भाव प्राजापत्यं॥ पु
रोहितस्य भावः पौरोहित्यं॥ पत्यंतपुरोहितादिभ्यो य
मिय॥ अनु यथा॥ अश्वस्य भावः आश्वं॥ उष्ट्रस्य
भावः औष्ट्रं॥ कुमारस्य भावः कौमारं॥ प्राणिप्रजा
तिवयोवचनेत्तादिभ्योमनू॥ अण् यथा॥ त्रिहायन्यस्य
भावः त्रैहा[illegible]यनं॥ द्विहायनस्य भावः द्वैहायनं॥
चतुर्हायनस्य भावः चातुर्हायनं॥ युनो भावः यौ
वनं॥ स्थविरस्य भावः स्थाविरं॥ हायनांतयुवा
दिभ्योणि यण्॥ पृथोः भावः पार्थिवं॥ मृदोः भावः
मार्दवं॥ गुरोः भावः गौरवं॥ इगंतलघुपूर्वादियण्॥
वुञ् यथा॥ रमणीयस्य भावः रामणीयकं॥ ८० ॥

वसनियस्य भावः ॥ वासनियकं ॥ आचार्यस्य भा
वः आचार्यकं ॥ योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥ ८९ ॥
इति श्रीप्रयोगविवेके द्वितीयपादः ॥ ८९ ॥
श्रीगणेशायनमः ॥ रामः ॥ तद्धितप्रयोगमनुति
ङ्प्रयोगाभिधानमनुष्ठस्यामः ॥ तिङ् कतमेः ॥
तिप्तस्झिसिप्थस्थमिप्वस्मस्त[illegible]तांझ
थासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ इस[illegible]ष्टादशाधा
तिङ् वहितमः ॥ तत्रतिङः समूहे दशाधासंज्ञा ॥
प्रत्ययसंज्ञा विभक्तिसंज्ञा उत्तमपुरुषसंज्ञा
एकवचनसंज्ञा द्विवचनसंज्ञा बहुवचनसंज्ञा ॥

केषांत्रसयसंज्ञा॥ सर्वेषांङ्यययसंज्ञा।तेषामेवावि
भक्तिसंज्ञा॥ परस्मैपदएतेषां॥ तिङ्च॥ ननपूर्वा
ङ्कात्वेशानपरो द्विधापरस्मैपदमाख्यातमितिकौ
र्णी:॥ तिपूतसन्तिसिपथसूथमिपूवसूमसूएतानिति
ङोनवकवपूर्वाणिवचनानि योद्गवपरोशतृसुकृ
यिकादशधापरस्मैपदमुक्तं॥ तङानावात्मनेपदं॥
अस्यार्थः॥ तिङ्च॥ आनश्च॥ तिङिति॥ तांआतां
सथासूआथांध्वइटवहिमहिङ्॥ इतिप्रत्याहा
रः॥ तिङि॥ चिप्रत्ययेनतिङ्गमंतराणिनववचना
निगच्छंते॥ आनइतिशानचूतानचौनुस्पष्टानु
बंधयोर्ग्रहणात्एवमात्मनेपदमेकादशधाप्रंवेदितव्यं॥

परस्मायात्मनेभागेवचनानित्रिध्यात्रिधात्रीणित्रीणि
वचनानि प्रथममध्यमोत्तमपुरुषसंज्ञानि भवंति ॥
परस्मैपरभागि तावत् ॥ तिपुतसुझि इति परस्मैपदे प्रथ
मपुरुषः ॥ सिपुथसुथ इति मध्यमपुरुषः ॥ मिपुवसुमसु
इति उत्तमपुरुषः ॥ एवमात्मनेपदेपि वेदितव्यं ॥ एकद्वि
बहुसंज्ञानि पदान्येकैकशः तिङ्कोर्थः ॥ यानि कानि ति
ङ्पदानि तानि एकैकशः एकवचन द्विवचन बहुवच
न संज्ञा ॥ नि ॥ त्रयसोपुरुषाज्ञेया प्रथममध्यमोत्तमाः
कोर्थः ॥ उभयपक्षेपि प्रथममध्यमोत्तमपुरुषा वेदितव्याः ॥
परस्मैपदपक्षे आत्मनेपदपक्षे च तेषां परस्मैपदात्मनेप
द संज्ञा तिप् इत्येकवचनं तस् इति द्विवचनं झि इति बहुवचनं ।
एवमन्येषामपि वेदितव्यं । परस्मैपदं कर्तरि तेन ष्टावेन

पि कर्मणीतिकोर्थः॥ परस्मैपदकर्त्तर्येव प्रयोक्तव्यं नत्वात्कर्म
णोरिति॥ ननु यदि परस्मैपदं कर्त्तर्येव प्रयोक्तव्यं॥ तर्हि कथं
लोके नपच्यति पतिपुरुषाकारा नानुवर्त्तयति॥ ता
भ्यामिति॥ पच्यति त्रीयति एतेद्वे शब्दे त्वेपि परस्मैप
दसंज्ञकेन भवतः॥ अपितु तङ्न्यसमयेन तिङ्पदमि
ति शास्त्रकारवचन प्रामाण्यात्॥ आत्मनेपदस्य स्था
ने परस्मैपदं कर्तव्यं॥ तस्मात्सत्यपि परस्मैपद स्त्रवणे आ
त्मनेपदमेव ज्ञातव्यं॥ आत्मने त्रिषु विज्ञेयं भावेक॥
र्त्तरि कर्मणि॥ तत्र वक्तव्यं॥ आत्मनेपदं भावे कर्त्तरि कर्म
णि च भवति॥ इत्युक्ते किं तर्हि सर्वेभ्यो धातुभ्यो नाम
पि सर्वे प्रथममध्यमोत्तमपुरुषा भवन्ति नापि सर्वा॥

3R

वचनानि किं तर्हि धातोरकर्मकाद्भावे प्रथमैकवचस्तापी
भावे कर्मकादेव धातोर्भवति आत्मनेपदं ॥ प्रथमैकवच पुरुष २
नेमेव भवति ॥ यथा स्थीयते देवदत्तेन ॥ न कदाचित् ॥
स्थीयते ॥ सकर्मकाकर्मकाद्धातोः कर्तरि स्मृतमात्मने
पदं ॥ अयमभिप्रायः ॥ यथा आत्मनेपदं कर्तरि व
॥३१॥ र्ततितथा सर्वस्मादेव धातोर्भवति ॥ सकर्मकादकर्म
काच्चेति ॥ सकर्मकाद्भावात् ॥ कटं कुरुतः देवदत्तेन ॥
स्वरितञितइत्यादिना आत्मनेपदं ॥ शेते देव ३१
दत्तः ॥ अनुदात्तङितः इत्यादिना आत्मनेपद
कर्मणि तु वक्ष्यते ॥ तत्सकर्मकादेवेदंतोभव
ति नाकर्मकात् ॥ पाथ्या कटः क्रियते राज्ञः पुरुषेण ॥

भावकर्मणोरात्मनेपदं ।। प्रथमपुरुषः केन सह यु
ज्यते नाम्नैव सह नियोक्तव्यः ।। प्रथमपुरुषो भवे
त् ।। अयमर्थः ।। नामपदैरेव भवदादिभिः प्र
थमपुरुषो युज्यते न युष्मदस्मद्भ्यामिति ।।
यथा जयति ब्राह्मणः ।। जयतो ब्राह्मणौ ।। ज
यंति ब्राह्मणाः ।। मध्यमपुरुषः ।। केन सह यु
ज्यते युष्मत्पदैरेव ।। न नामपदैर्नाप्यस्मत्पदैः
किं तर्हि सर्वविभक्त्यंतैर्युष्मत्पदैर्मध्यमपुरु
षो युज्यते ।। तस्मातिविधत्ते ।। त्वं युवां यूयं इत्येभि
रेव तु मध्यमः ।। इति यथा त्वं जयसि युवां जयथः ।।

युवंजयथ॥उत्तमस्तु केनप्रयुज्यते॥अत्तआ
ह॥अहमावांयुवत्येभिस्तूत्तमो नान्यथाप्र
त:॥इत्येवमुक्तंभवति॥उत्तमोनानामप्रयु
नस्संप्रयुज्यते॥नयुष्मास्पदेनच॥किंतर्हि
अस्मत्पदेनैव॥यथा॥अहंव्रजामि॥आ
वांव्रजावः॥वयंव्रजामः॥किमस्मत्पदे
नैवउत्तमपुरुषः॥नान्यथाप्रयुज्यते॥अत
आह॥अन्यथातुप्रहासेत्यादिनिततःवि
मन्यथा॥प्रहासः॥परिहासे॥यथा एहिमन्यते॥

भोक्ष्यस्मृति ॥ प्रहासेप्रयोगः ॥ कर्त्तव्यः ॥ अ
न्येत्वं भोक्ष्यसे ॥ अहमिति ॥ मध्यमपुरुषस्था
नेउत्तमपुरुषप्रयोगः कर्त्तव्यः ॥ नान्यत्र ॥ उ
नवति ॥ ङ रूपमात्रं ॥ तिङ्प्रयोस्तु क्वचिद्वि
स्तरेणाचक्षते ॥ अस्ति क्वचित्तिङ्प्रयोगः ॥
यस्य तु प्रयोगस्य कर्मणि प्रथमा ॥ यथा ॥
वृक्षः छिद्यते तक्षकेन ॥ कदाचित् द्वितिया
स्यात् ॥ यथा वृक्षं छिनत्ति ॥ तक्षकः ॥ क्व
चित्षष्ठि ॥ वृक्षस्य तु वृत्तिरागः ॥ रुजार्था
नांभाववचनानामज्वरेरितिषष्ठि ॥ राम ॥

शात्रूणांपिनष्टिराजाजासिनिप्रहणेनाटक्रू
क्रूप्यपिषांहिंसायामितिषष्टि॥कदाचिच्चितु
र्थी॥ग्रामायव्रजतिपुरुषः॥गत्यर्थकर्मणि
द्वियाचतुर्थ्यौचेष्टायामनध्वनितिचतुर्थी॥
ग्रामायव्रजतिद्विकर्मणिजंतः॥प्रयोगोवि
ज्ञेया॥पुनःकश्चिद्विस्तरेणवक्ष्यते॥य
स्मात्तिङ्प्रयोगोविषमोद्विकर्मणि॥तस्मा
तूद्विकर्मणिजंतंप्रदर्शयितियामः॥णिजं
तेभ्योधातुभ्यः।कर्मविवक्षायां॥कर्मण्य

भिधेयेद्दकर्मणी॥अभिधीयते॥यतोभाष्य
कारएवाह॥प्रधानकर्मण्याख्येयेण्यादीनां
तुद्विकर्मणि॥अप्रधानेदुहादीनांण्यंतेक
तुश्चकर्मणाः॥कोर्थः॥द्विकर्मकेषुधातुषु
कर्मविवक्षायांतिङ्ःप्रधानकर्माभिधीय
ते॥अपेक्षितत्वाच्चकर्मणःप्रथमैवभवति॥
अप्रधानेषुनरनभिहितत्वाद्वितियेवभव
ति॥कर्तेयनभिहितेतृतीयाभवतिकिमु
दाहरणं॥नीयतेदेवदत्तेनअजाग्रामं॥
अवृण्यतेगोगौंपालकेनव्रजं॥अप्रधाने

दुह्यादीनामिति कोर्थः ॥ दुह्यादीनां धातुनाप्र
योगे कर्मविवक्षायामप्रधानकर्माभिधीय
ते ॥ तिङ्पवने ॥ के पुनर्दुह्यादयः ॥ दुहियाचि
रुधिप्रछिभिक्षाचित्तामुपयोगनिमित्तम
पूर्वविधौ ॥ ब्रुविशासिगुणेनच यत्सचतेत
दकीर्तितमाचरितकविना ॥ द्विकर्मैकवचनं ॥
दुहिं दुह्यते गौर्देवदत्तेन क्षीरं ॥ याचिं यथा ॥
याच्यते राजा ब्राह्मणेन वस्त्रं ॥ रुध्यते गौर्देव
दत्तेन वज्रं ॥ ग्रस्य[illegible]रुते भिक्षुको वानप्रस्थमा
मा ॥ भिक्ष्यते गोपालो कोमा षिणा शिष्यते

शास्त्रं शिष्यो गुरुणा ॥ ण्यंते कर्तुश्च कर्मणद
दाति कोऽर्थः ॥ ण्यंतेभ्यो धातुभ्यो यः कर्ता कर्म
भूतः स एवाभिधीयते किमुदाहरणं ॥ गच्छ
ति भृत्यो ग्रामं ॥ गमयति भृत्यं ग्रामं गुरुः ॥ गं
म्यते भृत्यो राज्ञा ग्रामं ॥ बुध्यते शास्त्रं शिष्यः ॥
बोधयति शास्त्रं शिष्यं गुरुः ॥ बोध्यते शास्त्रं
शिष्यो गुरुणा ॥ भुंक्ते ब्राह्मणः ॥ भोजयति
ब्राह्मणमोदनं देवदत्तः ॥ भुंज्यते ब्राह्मण
मोदनं देवदत्तेन ॥ पठति माणवकः ॥ शास्त्रं
पठयति माणवकं शास्त्रमुदाध्यायः ॥ ८०

४३

पाठ्यतेमाणवकःशास्त्रंउपाध्यायेन॥आस्ते
आसनेअतिथिः॥आसयत्यतिथिमासने
नगरः॥आस्यास्यतिथिनासनेनागरेणक
र्तुःकर्मसंज्ञायानिवर्त्योप्रतिषेधोवक्तव्यः॥
वृष्यप्रतिषेध्यः॥गतिबुद्धियादिनानिव
र्त्योरण्यतयोर्यः॥कर्तासएवापिसतिक
र्मसंज्ञोमाभूत॥किमुदाहरणं॥देवद
त्तेनमतिग्रामंनाययति॥ग्रामंगादेवदत्तेन
यज्ञदत्तः॥कर्त्तर्यनभिहिते॥कर्मणिपुनः
अनभिहितेनाय्यातेगौग्रामंदेवदत्ते[illegible]॥

४३

तस्ययज्ञदत्तेन ॥ वहति भारं देवदत्तो ग्रामं ॥ वा
ह्यते देवदत्तेनयति ग्रामं ॥ यज्ञदत्तेन भारो ग्रा
मं सर्वत्र प्रत्यवसानार्थे आदे एयशास्य प्रतिषे
धो वक्तव्यः ॥ यत्किंचित्स्वार्थे वैसौ प्रत्ययवसाना
र्थे निर्दिष्टः ॥ आदे द्वितीरकस्य एयतस्यसर्व
नू स्मिंविधेयो कर्मसंज्ञो माभूत ॥ गतिबुद्धियादि
नायः कर्ता पूर्वः तस्य कर्मसंज्ञो माभूत ॥ कथं ॥
अतिपाययसं देवदत्तः ॥ आदाययेपायसे देव ते
दत्तेन यज्ञदत्तः ॥ तस्य कर्मसंज्ञाप्रतिषेध इति
यदि वक्तव्यो नास्ति एवं प्रतिषेधो [illegible]ः ॥
भवति ॥

४४

आशयति पयस देवदत्तं यज्ञदत्तः॥ जग्धांस्तस्येतिनिमर्थी॥
स्तद्रमेषां जग्ध्यो क्तेऽच्चि करणे च॥ ध्रो व्यलि गतिप्रत्ययवसाना
र्थेभ्य इति नः॥ आदो जाग्धिल्यप्सि कितीति जग्धो वादेशः॥
अत्र षष्ठी प्रतिषेधो माभूत्॥ कुर्वति पायुद्दोसेन स्यात्॥
अच्चि करणा वाचिते भ्यो न तत्प्रसंस्य योगे षष्ठी स्यात्॥ य५
४४ किंच स्यात्॥ वत्तायेस्यात्॥ भक्षेरहिंस्यायां॥ भक्षे
र्णोतोरहिंसायामर्थे कर्तृकर्मसंज्ञाप्रतिषेधः॥ भक्ष
यति पिंडं देवदत्तः॥ अयं निच्च पूर्वं चुरादिलक्षणः॥ ४३॥
पुनर्हेतुमन्निच्चेति अनेन णिड्भीयते॥ हेतुम
ति लक्षणो विधीयतमाने एव प्रयोगः॥ भक्षयति
पिंडं देवदत्तेन यज्ञदत्तः॥ अहिंसायामिति किं॥ भ
क्षयति बलीवर्दान् सस्यं यज्ञदत्तः॥ कर्मसंज्ञा
प्रतिषेधः॥ वहेरनियंतृकर्तृकस्यात्॥ ५२॥ ५३॥

वहेर्धातोरानीयंत्रकर्तृकस्याणौ ॥ तस्य यः कर्ता तस्य ण्यंतस्य
कर्मसंज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ वहति बलिवर्द्दो भारं ॥ वा
हयति बलिवर्दं भारं यज्ञदत्तः ॥ अनियंतृकर्तृकस्येति
किं ॥ वहंति बलिवर्धो भारं ॥ वाहयति बलिवर्धोरपथिकः ॥
बलिवर्धेषु भारं नीयमानः इत्यर्थः ॥ उक्तोयं तिङ्प्रयोगः ॥
एवं सकृत्तृप्रयोगेषु भवति ॥ क्षेपात्तिङ्प्रयोगमतिलंघ्य
यत्कृत्प्रयोगा वैसस्त्रासासंबंधं च वक्ष्यामः ॥ कृतस्तिङश्च
ऽपि वर्तते भावे कर्तरि कर्मणि ॥ इति कोऽर्थः ॥ यथा तिङ्
प्रत्ययाः भावकर्तृकर्मसु भवंति ॥ तथा कृत्प्रत्ययाः अपि भावे
कर्मकर्तृषु प्रयोगेषु भवंति केऽप्रत्यया भावे भवंति ॥ अत
आह ॥ अजनूत्यडूनूचयो भावे पुंनकारोऽङ् सएव च ॥
अयमर्थः ॥ अच् ॥ अप् ॥ ल्युट् ॥ क्तिन् [illegible] अंज क्वाद्धि

२५

स्येओभावेमुनकारोडे स्वेच ॥ चरु ॥ युच ॥ अकारः ॥
अङ ॥ श ॥ स्त्वेप्रत्ययाभावे भवंति ॥ न कर्मणि ना पिव
र्तेरि ॥ अ श्रथा ॥ पुष्पाणा चयः ॥ रमस्य नयः ॥ एवं नि
चयनेनिचयः ॥ जयनेजयः ॥ क्रयनेक्रयः ॥ हनः परः ॥ पस
श्र रः क्षेपणा क्षिपः ॥ इत्यादि ॥ अजंतकस्य पूर्वे अच्यात पूरु
पसुपन्नक्षितव्या ॥ न न स्त्रियां न नपुंसके परं त्रि ॥ अपू
पथा ॥ शराणां निकरः ॥ एवं दरः परः ॥ सवः सुनः ॥ रे ४५ ॥
भवः ॥ जेनयः ॥ उद्भवः ॥ उपप्लवः ॥ प्रणावः ॥ दरोरनि
यपु ॥ निग्रहः ॥ वरः ॥ आदरः ॥ निश्चयः ॥ जेगमा ॥
स्नेहदि निश्चिगमश्चे स्वप्रत्ययाताः ॥ सर्वे एते पुंसि ॥
ल्युच यथा ॥ ओदनस्य पचनं ॥ एवं भाचनं ॥ वचनं ॥
शरणं गिरणं आसनं ॥ वाहनं ॥ यानं ॥ शासने गानं ॥
ल्युहेतिल्युट ॥ करणाधिकरणायोश्चेति ल्युट ॥

पथापुनायनेनेतिपवनं ॥ विपर्ययेनेनेतिभरणं ॥ श्रवणोस्य
मितिश्रवणं ॥ किरतितस्मिन्निति करणं ॥ तस्मिन्नूवरौ
तितिवरणो ॥ उच्यधिकरणं ॥ नित्यन्यथा ॥ पुन्यस्य वृत्तिः ॥
कर्त्तं ब मैमणोः वृत्तीतिषष्ठि ॥ द्विवदस्तस्य गतिः ॥ स्मृति
बोधः । नवबुद्धिः ॥ पेचनपिद्धि ॥ भेदनेभितिः ॥ उत्
चनेकुदिति ॥ ऋद्धिः ॥ उष्टीः ॥ प्रोसिरिस्येवमादाप्यः ॥ स्त्रि
यां क्तिन् ॥ पारापरोभवाधड्इति क्तिन् ॥ धमास्थायीगो ज
ह्यातिसाहेन्निति सो ॥ पचनयथा ॥ ॐ देनेस्य पावकः ॥ ए
वंसागः ॥ वादः ॥ पावाः ॥ देवाः ॥ भोक्येतिघञ् ॥ युज्य
यो ॥ कारणं ॥ भारणं ॥ हारणं एवं पाचन ॥ छेदना ॥
वेदना ॥ पाना ॥ शोषणा ॥ पोतना ॥ एवमादिरपास
श्रंयो पुच् ॥ आरोपाधा ॥ कटस्य चीकीर्षा ॥ जिगमि
षा ॥ चिकीर्षा जिघत्सा ॥ बुभुक्षा ॥ तितिक्षा ॥

४६

जिज्ञासा ॥ अप्रत्ययादिकायप्रत्ययः ॥ ईक्षाणुरोश्चलस्सप्रस
यः ॥ अङ् यथा ॥ उपधा ॥ अभि[illegible]स्या ॥ आतश्चोपसर्गे
इत्यङ् ॥ प्रातनी ॥ भिक्षायारक्षा ॥ चिदा ॥ छिदा ॥ जरा ॥
रच्छा ॥ षिद्भिदादिभ्यो ङ् इत्प्रत्ययः ॥ ऋदृशोङि गुणः ॥
शायधा ॥ क्रिया ॥ इम श्चेति ॥ उक्तः केवलभावा[illegible]
चिराणः ॥ मिथ्रिवाचकः ॥ कृत्रस्यापाणु[illegible]च्यते ॥ कृत
मः मिथ्रिवाचक ॥ सकर्म[illegible]मोवकर्मकाधातोः ॥ कौथ
विभागवकरणः ॥ यदा क्तप्रत्ययः ॥ कर्मणिभवति ॥
तदा ॥ सकर्मकादेव भवति ॥ यदा पुनः कौ भावे ॥ त
दा सकर्मकाकर्मकाधातोः भवति ॥ यदा सकर्मकेभ्यो धा
तुभ्यः क्तो भवति ॥ तदकर्मण्य[illegible]वर्तते ॥ यदाकर्मके
भ्योधातुभ्यो भवति ॥ तदा भावे वर्तते ॥ नकर्तरि सार्थः ॥
यदा भावे वर्ततेतदासकर्तृकाविभक्तिर्नुपादियते ॥

४६

यथादेवदत्तस्यभूतमिनपुंसकेभावेक्तइतिक्तः॥सर्व
र्मयथा॥देवदत्तस्यगतिमिति॥क्तस्यचवर्त्तमानेइति
षष्ठी॥अनुच्छीतोपदेशोस्यादिनानुनासिकलोपः॥ते
तीयौयाकदाचिद्दृश्यतोदेवदत्तेनभुक्तमिति।कर्त्तृक
रणयोस्तृतीयेतितृतीया॥यदानुनुःकर्मणिक्तोवर्त्त
तेदातस्यकर्मणिप्रथमा।तस्यकर्त्तरितृतीयेकान्त्या
वियक्तिरूपादीयते।यआदेवदत्तेनावर्त्तणा॥समु
द्रःरदाव्यानिषातोनाः॥पूर्वस्यचदइतिनिष्ठातका
तकारस्यनत्वीकृत्य।पुनः

॥५७॥

॥५७॥

॥[illegible]॥

चलत्तभत्तथैवच स्युजुभिः प्रत्यायाअष्टौकृत्यसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ तव्य भा
वत ॥ भोक्तव्यं ओदनः देवदत्तेन ॥ देवदत्तस्य वा कृत्यानां कर्त्तरि वे
ति षष्ठी ॥ यदा [redacted] षष्ठी न भवति तदा कर्तरि तृतीयैव ॥ त
व्य यथा । कर्तव्यो हर्तव्यः । उपासितव्यः । सेवितव्यः । पेवितव्यं । हसि
तव्यं । — तव्यं । केतव्यं । दातव्यं । श्रोतव्यं । बोद्धव्यं । वर्तितव्यं । प्रहा
र्तव्यमित्यादि । यथा । तव्यं भूयं तथा तथा तव्यस्य रूपं केवलं
पूर्वेषु स्वरभेदः ॥ अनीय यथा । देवदत्तेन हरणीमोर्मः । स्प
हणीयं रूपं । रंजनीयमित्यादि । तव्यत्तव्यानीयर इत्येते प्र
त्यया भवंति । कृत्याः प्राङ् ण्वुल इति कृत्यसंज्ञा । यत् यथा पेय
मुदकं देवदत्तेन देवदत्तस्य वा पेयं । प्राध्यो । हेयं । यभेत्यमित्या
दि । अचो यदिति यत्तु । यद्यतीति कारः । क्यप् यथा । इत्येपानो दे

वदत्तेन । स्तुत्यो देवदत्तः । शिष्यो बाल्को लसः । आदृत्सः । अनुष्य ।
पतिस्तृ शास्त्रे दजुषः क्यप् । विलाषा ऋवृषोरिति क्यप् । भृत्य
भृत्ये । संज्ञायामिति क्यप् । ण्यप् यथा । कार्यो धर्मः पुरुषेण
पुरुषस्य वा । भेद्यं छेद्यं भोग्यं भोज्यं साध्यं । वाच्यमित्यादि
तु ऋहलोर्ण्यदिति ण्यप् । षष्ठीवत् क्रियते । ईषत्करः । करो देवद
त्तेन । कृच्छ्रेण क्रियते दुष्करः । सुखेन क्रियते सुखकरः । कर ।
यं कृच्छ्रेण लभ्यते सुलभः । कृच्छ्रेण तार्यते दुस्तरः । कृच्छ्रेण
तीर्यते सुतरः । कृच्छ्रेण गम्यते सुगमः । कृच्छ्रेण बुध्यते ईषद्बो
धः । दुःखेन बोध्यते दुर्बोधः । सुखेन बोध्यते सुबोधः । इत्या
दि । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्रा

सानतो काव्ययनिष्ठारवत्तथेत्स्तणामिति षष्ठी ॥ निषिध्येते ॥ यु
ज्यथा ॥ कृच्छ्रणादीयते दुर्दर्शनं ॥ अकृच्छ्रेणदीयते सुदानं ॥ अकृ
च्छ्रेण पीयते सुपानं ॥ अतो युजीति युच् ॥ तत्र स्यपउच्यते ॥
किं तावत्कर्त्तृकर्मणोरेव वर्त्तते आहोस्विन्यस्त आह ॥ रि
युगस्यर्थेक्तादिभ्यः ॥ तथा चेवादिकर्मणि क्तोर्थः ॥ तत्रस्य
यो गस्यर्थकादिभ्यो धातुभ्यो वर्त्तते यश्चादिकर्मणि त्रिषु
पि भावकर्मकर्त्तृष्वपि वर्त्तते के पुनः गत्यर्थाः ॥ गत्यर्था व
मंश्चाकृष्टिशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेति
गत्यर्थाः ॥ तेभ्य एव क्तो वर्त्तते ॥ त्रिषु साधनेष्वपि भवति ॥
किमुदाहरणं ॥ कर्मणि तावत् ॥ गतो देवदत्तेन ग्रामः ॥

कर्तरि ।। पुनः देवदत्तो यं ग्रामं गतः ।। देवदत्तेन गतामिति ।।
यातव्यास्तत्पुनः ।। अकर्मका अपि सोपसर्गाः सकर्मका भवति ।।
अकर्मकेभ्यो धातुभ्यः ।। किमुदाहरणं ।। कर्मणि तावत् ।।
अनुस्तुभः ।। सूर्येण रूद्ध ।। कर्तरि ।। रूद्धमनुष्टुभः सूर्यः ।।
भावेन पुनर नुष्टुभ सूर्येण रू [illegible] रं ।। स्तुभन्तः इति नि
ष्ठातकारस्य वकारादेशः ।। श्लिषि यथा ।। आ
श्लिष्टा कन्या देवदत्तेन ।। कर्मणि कन्यामा
श्लिष्टो देवदत्त इति कर्तरि ।। आश्लिष्टं भवति
ति भावे ।। शीङ् यथा ।। अधिशयितो गुरुदेव

दत्तेनेति कर्मणि ॥ शिङिः स्यात्क्तप्रत्ययो भा
वगुणः ॥ कर्तरि यथा ॥ गुरुमधिशायितो देव
दत्तः ॥ भावे उपशायितो देवदत्तेन स्था यथा ॥
॥५॥ उपस्थितो गुरुर्देवदत्तेनेति ॥ कर्मणि ॥ द्यति ॥५॥
स्यति मास्थामिति कि[illegible]तित्वं ॥ आकारस्य
कर्तरि यथा ॥ उपस्थितो गुरुः शिष्यः ॥ उपस्थि
तो देवदत्तेन ॥ भावे ॥ स्य यथा ॥ अभ्युषितो देव
दत्तेन गुरुः ॥ वसतिक्षुधो ग्मः ॥ अभ्युषितो

गुरुं देवदत्तः॥ कर्तरि॥ अध्युषितं देवदत्तेनेति॥
भावे॥ वचिस्वपियजादीनां किति संप्रसार
णं॥ जनि यथा॥ उपजनितः पुत्रो देवदत्तेन क
र्मणि॥ उपजनितः पुत्रं देवदत्तः कर्तरि॥ उपज
नितं देवदत्तेन भावे॥ आरूढो वृक्षो वानरेण॥
कर्मणि॥ वृक्षमारूढो वानरः कर्तरि॥ आरूढं
देवदत्तेनेति भावे॥ होढ इति ढत्वे॥ हकारस्य द्र
स्य स्तथोर्द्धः इति धत्वे॥ ष्टुना ष्टुः इति ष्टुत्वं॥ [illegible]

ढढोलोपः इति ढलोपः ॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो
ण इति दीर्घः ॥ जॄष् यथा ॥ अन्वपतिजिणो वृष
भो देवदत्तेनेति कर्मणि ॥ वृषभमनु[illegible]न्वपजी
र्णो देवदत्तः ॥ कर्त्तरि ॥ अन्वपजीर्णो देवदत्तेन ॥
भावे ॥ प्रातरध्यातारितपा स्वरस्य ईसं ॥ वी
रूपधाया दीर्घ इति दीर्घः ॥ रदाभ्या मिस्यादि
ना नतनस्य नत्वं ॥ क्तमादि कर्मणि क्तप्रत्ययः ॥
कर्मकादभावेषु वर्त्तते ॥ यथा प्रभुक्त ओदनो
देवदत्तः ॥ कर्त्तरि ॥ प्रभुक्त ओदने नेति ॥ भावे ॥

अकर्मकात्समुत्पंन्नो वर्त्तते क्तभावयोरिति कोऽर्थः ॥ यदा तुः
अकर्मकेभ्यो धातुभ्यः समुत्पत्तते तदा क्तभावयोर्वर्त्तते ॥ कर्त्त
रि यथा ॥ शूरदि शुष्का नदी भावो शुष्को नदः क्तप्रत्ययः ॥
वर्त्तयेपि वर्त्तते न भावे नापि कर्मणि ॥ रषुजादयः प्रत्ययः ॥
वर्त्तेरिवर्त्तते कृत्यं ॥ रसुच ॥ तावात्तू ॥ पुत्रमत्तेकरिष्णुः ॥ अ
सं रजिस्यादिना ल्युच ॥ क्तवतु यथा ॥ ग्रामं गतवान् ॥
देवदत्तः ॥ क्तक्तवतुनिष्ठेति क्तवतुप्रत्ययः ॥ नत्तोकाव्ययो
स्यादिना षष्टि प्रतिषेधः ॥ विज्[illegible]था ॥ देवदत्तस्य उपयुंक्तो
उपगदेवदत्तः ॥ निजुपेध्वंदसीति विच ॥ तज्यथा ॥ वरं
करोतीति वरकर्त्तो देवदत्तः ॥ एतच्च कर्मणि षष्ठी कस्मान्न भवति ॥

नेतोवेत्यादिनाषष्ठिनिषेधः ॥ न्तितिन्नन्भावे स्तोष्ठित
तब्बध्वे मेत साधुकारीष्ठिति तत् ॥ ब्विनु यथा ॥ कोष्टस्य
पि — — देवदत्तः ॥ सत्सद्विषेत्यादिनाव्विपु ॥ रन्यथा ॥
॥५२॥ ओदनस्य पस्मारो देवदत्तः ॥ स्रवस्यदः चेनेरजिति
ब्वनच् ॥ षाव न्यथा ॥ ओदनस्य भिक्षाकः ॥ जल्पाभिक्षा ॥५२॥
कुट्टतङ्ष्याकावाक्त् ॥ ल्प यथा ॥ पुत्रस्य नंदनो देवदत्तः ॥
णानि यथा ॥ शब्दस्यानाहि देवदत्तः ॥ अन्यथा ॥ ओदन
पचः ॥ नंदिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्य त इत्यनेन रि[illegible]
भ्यो गणेभ्यस्त्रायः त्रस्य याभवति ॥ वुकारो यथा ॥ रक्षिः वी
ओदनं देवदत्तः ॥ सनाशंसभिक्षउरिसः ॥ अतोलोपस्य कार लोपः ॥

कस्यपि तिम्नतिउ. त्तिनुमागमः॥ कालो ऽक्तन् क्तस्तन इत्यर्यो आ
वसंहा॥ अभ्ययाद इष्टूति लुपो लुक्॥ तुमुन्यथा॥ ग्रामो गंतु
मिष्यते देवदत्तेन॥ तुमुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति
तुमुन्॥ क्त्वाप्रत्ययो यथा॥ कृंठ लब्ध्वा इष्यते राज्ञा॥ ल्यप् तुमुन् क्त्वा
प्रत्ययानां प्रथमे विभक्तिरेकाजाग्व्य॥ द्वियातृतीयासु॥ द्वि
तीयाविशेषकृ इति कोर्थः॥ कुत्रचित् प्रथमा उपादीयते।
द्वितीयातु विशेषत उपदीयते॥ किमुदाहरणं॥ ल्यप् ताततः॥
गच्छति ९ ओदनं पच्यै देवदत्तः॥ ओदनं भोक्तुं गच्छति देवदत्तः॥ पुत्रं द
ष्ट्वा गच्छति पुरुषः॥ मकुत्स्यर्थः॥ पूर्वे ने काले॥ इष्यते॥ शात्त
शानचो कस्मिन् काले वर्तते॥ वर्त्तमानकाले वर्तते॥ का र
के॥ शात प्रत्ययो न वति॥ शान च प्रत्यय यस्कत्रिष्वपि वर्तते॥
र्तरि कर्मणि भाव च॥ वर्तमाने तु निर्देशेन वर्तते शात शानं

यथा॥ कुंभं करोतीति कुंभकारः॥ कर्म[illegible]ण्यीण् पयण॥ उकू
यथा॥ यागंगामुकः॥ उपपत्तपुट्ट स्थाश्च वहन् कमे गन्म्य उकू
त्रिण॥ यथा॥ सीध्र पिबतीति सीध्रपः॥ साम गायतीति सा
मगः॥ गापोष्टगतिटकू॥ द यथा॥ गिरौ चरतीति गिरिच
रः॥ चरेष्ट इति टः॥ यथा॥ पुत्रस्य प्रियो दिवरतः॥ शास्त्रस्या
भिज्ञाः पुरुषः॥ पर्णस्य क्षिपो वायु॥ र गुपर सा प्रीकेरः॥ अ
थ त्वप्रमुमुना क्त्वाप्रत्ययः॥ क्ववर्ततदस्यत आह भावे उत्तरे का
लेस्य तुमुनुक्त्वाः॥ पूर्वकाले जाइति को र्थः॥ इमे त्रयः प्रत्ययाः पूर्व
कालिका लोकोत्तरकालिकाश्च भावएव वर्तते॥ कर्मणि वापि कर्तरि च॥
कर्मणि प्रथमा तेषामिति को र्थः॥ तेषां त्व तुमुनू॥ क्त्वा प्रत्ययानां क
र्मणि प्रथमा विधीयते॥ स एवं कटः प्रह्लस ईष्पते देवदत्तेन॥ स
मानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्त्वा॥ समासेनैव पूर्वे क्त्वा॥ ल्यबिति ल्यब्

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-885
Dist Nagpur

```
[OrderDescription]
,CREATED=16.10.20 15:34
,TRANSFERRED=2020/10/16 at 15:43:30
,PAGES=106
,TYPE=STD
,NAME=S0004058
,Book Name=M-865-VYAKARAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
```

```
FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
```

```
FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
```

```
FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
```

```
FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
```

```
FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,
```